

tasavvur

tekirdag ilahiyat dergisi | tekirdag theology journal

e-ISSN: 2619-9130

tasavvur, Haziran/June 2020, c. 6, s. 1: 521-556

Molla Halil'e Göre Sevap ve İkâb

Reward, Punishment According to Mullah Khalil

Serkan TEKİN

Dr., Bağımsız Araştırmacı, Kalam
PhD, Independent Researcher, Kalam
İstanbul / Turkey
serkantekin240681@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-5892-8889

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 15 Nisan / April 2020

Kabul Tarihi / Date Accepted: 18 Haziran / June 2020

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran / June 2020

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

Atıf / Citation: Tekin Serkan. "Molla Halil'e Göre Sevap ve İkâb". *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 6/1 (Haziran 2020): 521-556.

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tasavvur> | <mailto:ilahiyatdergi@nku.edu.tr>

Copyright © Published by Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi / Tekirdag Namık Kemal University, Faculty of
Theology, Tekirdag, 59100 Turkey.

Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

CC BY-NC-ND 4.0

Öz

Molla Halil'e (1750-1843) göre insanların bu dünyada yaptıkları iyiliklere karşılık Yüce Allah onları ahirette lütfuyla nimetlendirecek ve Cennetine koyacaktır. Bu, Allah'ın insanlara bir va'didir. Allah va'dinden asla dönmez. Çünkü Allah'ın va'dinden dönmesi, O'nun hakkında bir eksiklik sayılır. Ancak bu durum O'nun için vucûbiyet ifade etmez. Vucubiyet kavramı çeşitli anlamlarda kullanıldığı için anlam kargaşasına yol açabilir. Buna sebebiyet vermemek için kelimelerde özellikle de bu makalede "zorunluluk" anlamına kullanılacak olup bazen gereklilik anlamı da ihtiva edebilir. Allah, kötülük yapanları ise adaletiyle cezalandıracaktır. Bu da Allah'ın va'idi (tehdidi) olup, va'idi'nden dönebilir. Bu, O'nun hakkında bir noksanlığa sebebiyet vermez. Çünkü cezalandırmaktan vazgeçmesi Allah'ın merhametinin ve lütfunun bir sonucudur. Bununla birlikte ne va'd ve ne de va'id Allah'a vacip değildir.

Molla Halil'e göre, büyük günah insanı imandan çıkarmaz. Mu'tezile'ye göre büyük günah işleyen kimse dünyada ne mümin olur ne de kâfir ikisinin arasında bir yerde durur. Buna da fasıklık denir. Haricîlere göre ise, ister büyük, isterse küçük olsun, her türlü günah sahibini iman dairesinden çıkarır ve küfür dairesine dahil eder.

Molla Halil'e göre, ahiret hayatı ruh ve cesetle birlikte olacaktır. Bu ümmetin günahkârlarına peygamberler, şehitler ve salih kimseler şefaate edecektir. Mu'tezile'ye göre şefaate sadece iyilerin derecesinin yükselmesi içindir. Günahkârlar için şefaate olmayacaktır. Günahkâr müminler Cehennemde girecekler de ebedi kalmayacaklar. Kâfirlerin azapları ise devamlı olacak ve bunlar ebedi olarak Cehennemde kalacaklardır.

Biz bu makalede önce sevap ve İkâb kelimelerinin lügat ve ıstılah anlamları üzerinde duracak, sonra bu bağlamda ayet ve hadislerde verilen bilgileri ve bunların açıklamalarını ele alacağız. Daha sonra Molla Halil'in bu konulara dair görüşlerini sunmaya çalışacağız. Onun sevap ve İkâb ile ilgili tanımlarını, bunların sonuçlarına dair yaşanacakları ve varılacak yerleri ele alan yaklaşımlarını sunmaya çalışacağız. Burada farklı görüşlere sahip olmaları nedeniyle çoğunlukla Mu'tezile'nin ve az da olsa Haricilerin görüşlerine de mukayese oluşturması için değineceğiz. Burada sadece Molla Halil'in görüşlerini değil,

onun içinden geldiği Ehli Sünnetin görüşlerini, sünni kaynakları temel alarak aktarmaya çalışacağız.

Anahtar kelimeler: Kelam, Molla Halil, Sevap, İkâb, Ahiret, Küfür, İman, Cennet, Cehennem, Kebire.

Abstract

According to Mullah Khalil (1750-1843), Almighty God will bless them with their grace in the Hereafter and put them in Paradise, in return for the good things people do in this world. This is God's promise to people (*va'd*). God never returns from his promise. Because the return of God from His promise is considered a deficiency about Him. However, this does not imply a presence for Him. Allah will punish those who do evil with justice. This is the promise of Allah. May Allah return from his punishment promise (*va'î*). This does not cause any deficiency about Him. Because it is a result of the mercy and grace of God to give up punishment. However, neither *va'd* nor *va'î* is obliged to Allah. According to Mu'tezile, both of them are obligatory of Allah.

According to Mullah Halil, the great sin does not let a man out of faith. According to Mu'tezile, anyone who sinned greatly is somewhere between faith and profanity in the world. This is called as *fasiq*. According to externals, he removes all sinners, whether large or small, from the circle of faith and includes them in the profanity.

According to Mullah Khalil, hereafter life will be with spirit and body. Prophets, martyrs and righteous people will intercede the sinners of this community. According to Mu'tezile, intercession is only for increasing the degree of the good. There will be no intercession for sinners. Even if sinful believers enter hell, they will not be eternal. The torments of the disbelievers will be permanent and they will remain in Hell forever.

In this article, we will first consider the meanings of the words of punishment and reward, and then, in this context, we will discuss the information given in verses and hadiths and their explanations. We will then try to present Mullah Khalil's views on these issues. We will try to present his definitions of punishment and reward, and their approach to their consequences, where they will live and arrive. Since we have different views here, we will mostly

touch upon Mu'tezile and, to a lesser extent, for the Khawarij to compose their views. Here, we will try to convey not only the views of Mullah Khalil, but also the views of Ahl as-Sunnah, from which it comes from, based on Sunni sources.

Keywords: Kalam, Mullah Khalil, Reward, Punishment, Hereafter, Infidelity, Faith, Heaven, Hell, Great Sins

Giriş

İmtihan için bu dünyaya gelen insanoğlu hayat mücadelesini sürdürürken kendisinden bekleneni yapma gayretindedir. Ancak şeytanın hileleri ve nefsin arzularına yenik düştüğü zaman yapmayacağı kötülük yoktur. Nefsine hakim olup, şeytanın hilelerinden kaçmayı başaranlar olduğu gibi ona yenik düşenlerde olmaktadır. Sabredip başaranlarla sabredemeyip ya da umursamayıp her türlü kötülüğü işleyenlerin aynı kefeye konması haksızlık olacaktır. Üstelik fark gözetilmezse iyi olan insanlar da kötülük yapmaya başlayacaklardır. Öyleyse iyilik yapacakların ödüllendirilmesi kötülük yapanların cezalandırılması gerekir. Bu işin ise her şeyden yüce ve her şeye kadir biri tarafından yapılması gerekir ki hem iyiler teşvik edici hem de kötüler caydırıcı olsun. İnsanların düşünmeleri ve hatalarından dönmeleri içinde onlara yeterli bir zamanda verilmeli. İşte bu anlattıklarımız ahiret dediğimiz ebedi alemde nimet olan sevap, ve ceza olan ikâb ile sağlanması mümkündür. Her şeye kadir olan Allah, inanıp iyilik yapanlara sevap verip Cennetiyle ödüllendireceğini, isyan edip kötülük yapanları cezalandıracağını bildirerek, acele etmeyip onlara ömür boyu da süre vermektedir. Bu nedenle de sevap ve İkâb, genel itibarıyla ahiretle ilgili bir kavram olup, dünyadaki ameline göre, Allah tarafından kullarına verilecek karşılık olarak kabul edilir. Ancak bunun da bazı istisnaları yani farklı kullanımları da bulunmaktadır. Mesela bu dünyada Allah'ın insanlara ister bir amelinin karşılığı olsun isterse olmasın lütufta bulunmasına sevap denmiyor, nimet deniyor. Ama bunun tam tersine, bu dünyada insanın başına bir bela gelirse veya şer isabet ederse İkâb (azap) deniliyor. Daha doğrusu kişi bunu hak etmişse İkâb (bela), hak etmemişse ona da imtihan deniyor.

Bu makalemizde Molla Halil'in sevap ve İkâba bakış açısını ortaya koymaya çalışacağız. Konuya geçmeden önce Molla Halil ile ilgili kısa ve öz

birkaç şey söylemenin konunun anlaşılmasına katkı sağlayacağı kanaatindeyiz.

1. Molla Halil'in Hayatı

Molla Halil'in künyesi, "Molla Halil b. Molla Hüseyin b. Molla Hâlid Siirdî"¹ şeklindedir. Bugünkü adıyla Süttaş köyü olan Bitlis'in Hizan ilçesine Bağlı Kulpik köyünde doğmuştur. Doğduğu yere nispetle kendisine Hizânî ve Kulpikî, yaşadığı şehre nispetle de Siirdî ve kavmine nispetle el-Kürdî denilmiştir. Kaleme aldığı manzum eserlerinde ise eş-Şavkî mahlasını kullanmıştır.² Doğum ve ölümüyle ilgili kaynaklarda farklı bilgiler verilmektedir. Molla Halil'in beşinci nesil torunu Molla Fudayl Sevgili'nin büyük dedelerinin hal tercümesi hakkında kaleme aldığı yazma eserde ise 1164/1750 tarihi yer almaktadır.³ Kısaca kaynaklarda doğum tarihi ile ilgili 1754, 1755, 1750 ve 1746 gibi farklı tarihler verilmektedir. Ancak yapılan birebir görüşmeler, eser incelemeleri ve kaynak taramaları sonucunda doğum tarihinin 1750 yılı olduğu ortaya çıkmaktadır. Mezar taşındaki tarihin de bu şekilde yazılı olması doğumunun bu yıl olduğunu göstermektedir.⁴ Molla Halil, bugün Siirt'in doğusundaki yüksekçe bir tepede bulunan merkez mezarlığında metfun bulunmaktadır.

Molla Halil'in ilim tahsilini ve bu yolda elde ettiği ilim müktesebatını daha iyi anlamak için öncelikle eğitimi aldığı medreseleri tanımak gerekiyor. İslam tarihi boyunca, Allah Resulü (sav) döneminden itibaren, eğitim-öğretim amaçlı çeşitli ilim merkezleri ve müesseseler kurulmuştur. Medreseler, zaman içerisinde ihtiyaca binaen ortaya çıkmış ve İslam dünyasının hemen her tarafında uzun süre İslami ilimlerin öğretildiği saygın kurumlar olarak hizmet vermişlerdir. Arapça'da ders görülen yer anlamına gelen ve İslam medeniyetine özgü olan bu müesseseler, eğitimleri, ders programları, vakıf geleneği ve mimarisiyle İslâmî bir yapı arz etmişlerdir.⁵ Hiç şüphesiz medreseler ilmî ve

1 Şakire Celik Balıkcı, "Mardin'de Kutsal Mekânlara Bağlı Efsaneler ve Evliya Menkıbelerinin Mistik Temellerinden Günümüz İşlevlerine" *Folklor/Edebiyat*, 25/100 (4/2019), 1023-1040.

2 Ömer Pakiş, *Molla Halil es-Siirdî ve Tefsirciliği*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Basılmamış Yüksek Lisâns Tezi, 1996), 6.

3 Molla Fudayl, *Terceme-i Menâkibi Ceddinâ*, (Siirt: Zokayt Medresesi Kütüphanesi, ns.) vr. 46a.

4 Faruk Kazan, *Molla Halil'in Bilgi ve Varlık Anlayışı* (Diyarbakır: y.y. 2013), 2.

5 Adnan Memduhoğlu, "Molla Halil es-Siirdî'nin Hayatı ve Eserleri Hakkında Bazı Mülâhazalar". *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 7/14 (Aralık, 2019), 608-638.

ahlâkî alanlarda tarih boyunca Müslümanlara çok önemli katkılar sunmuşlardır.

İslam dünyasında medrese tarzında Horasan, Buhara ve Nişabur'da bazı müesseseler kurulmuş, nihayet 11. yüzyıldan itibaren Bağdat ve daha başka ilim merkezlerinde Selçuklu Veziri olan Nizâmülmülk'ün (ö. 485/1092) adını taşıyan meşhur Nizamiye medreseleri (459/1067) tesis edilmiştir.⁶

Eğitim-öğretim müfredatı ve teşkilat yapısıyla tarihte bir dönüm noktası olan Nizâmiye medreseleri devlet himayesinde ortaya çıkmış, özellikle Şii-Bâtînî düşünceye karşı mücadele edilmesi ve topluma Şâfiî-Eş'arî inancın benimsenmesi hedeflenmiştir. Nizamiye Medresesi, bu bağlamda kurulacak yeni medreseler için de model olmuştur. Tarih boyunca insanların zihninde genelde olumlu izlenimler bırakmış olan medreseler, gerileme ve bozulma dönemlerinde ise bir takım olumsuzluklar yaşamışlardır. Selçuklular döneminde kurulmaya başlayan medreseler, Zengîler, Eyyûbîler ve Memlûkler sayesinde daha da gelişmiştir. Anadolu Selçukluları tarafından Anadolu coğrafyasına taşınan bu ilmî miras, Osmanlılar zamanında daha da geliştirilmiştir. Özellikle Fatih'in emriyle İstanbul'da inşa edilen Sahn-ı Seman medreseleri ve Süleymaniye Medresesi bunun göstergesidir.⁷

Yüzyıllarca süregelen bir tecrübe ve birikimin eseri olan ve uzun yıllar İslam kültür mirasının taşıyıcılığını yapan medreseler, Türkiye'nin doğusunda hayatiyetini bugüne kadar bir şekilde devam ettirmiştir. Molla Halil'in eğitimini aldığı ve hayatı boyunca müderrislik yaptığı doğu medreselerinin eğitim-öğretim ve işleyişi incelendiğinde büyük oranda Nizamiye medreselerinin izlerini taşıdıkları görülmektedir.

İşte Molla Halil, büyük oranda Nizamiye medreselerinin izlerini taşıyan Bitlis, Van, Siirt ve Cizre bölgesindeki medreselerde uzun müddet ilim tahsil etmiş, pek çok hocadan dersler almıştır. Molla Halil'in yaşadığı dönemde Siirt'in ilmî ortamında yetişmiş ve ona muasır sayılan çok sayıda âlim şahsiyet

⁶ Abdülkerim Özyayın, "Nizamiye medreseleri" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/188-191.

⁷ Mehmet Dalkılıç, "Medreselerin Ortaya Çıkmasına Zemin Hazırlayan Tarihsel Süreç, *Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler*" (Muş: 2013), 150.

bulunmaktadır.⁸ O, eğitimini bölgedeki medreselerde tamamladıktan sonra Hizan'da Meydan Medresesi'nde, en sonunda da Siirt'e yerleşerek Medrese-i Fahriye'de uzun süre müderris olarak ders vermiştir. Molla Halil, tedrisat faaliyetlerinin en verimli dönemini geçirdiği bu şehre nisbesiyle şöhret bulmuş ve es-Siirdî/el-İs'irdî olarak anılmıştır. O, müderrislik hayatı boyunca kendi çocukları da dâhil yüzlerce talebe yetiştirmiştir.⁹

Molla Halil'in yaşadığı dönemde bölgede neredeyse tüm yerleşim yerlerinde birçok medresenin bulunmakta ve bunların maddi giderlerin tamamı ya halk ya da vakıflar tarafından karşılanmaktaydı. Bu medreselerden mezun olanların icazetnamelerinde kimden icazet aldığı belirtilmektedir. Molla Halil'in vefatından sonra verilen icazetnameler incelendiğinde bu icazetnamelerin büyük bir kısmında Molla Halil'in bulunması, o yöredeki medreseler üzerindeki etkinliğini göstermesi açısından önemlidir.¹⁰

Molla Halil, ilmî kişiliği ve yazmış olduğu eserleriyle, kendi döneminde ilmî hareketliliğe ivme ve canlılık kazandırmış bir şahsiyettir. Günümüze kadar varlığını sürdürmüş olan doğu medreselerinin ilmî icâzet silsilelerinin, büyük ölçüde ona dayandığını belirtmiştik. O, yaşadığı zamanın bütün imkânsızlıklarına rağmen, ilmî açıdan kendisini en güzel şekilde yetiştirmiş, ilimde te'lifin değerini keşfetmiş, mevcuda katkıda bulunmanın gereğine inanmış ve eğitim-öğretim faaliyetleriyle beraber çok sayıda eser kaleme almıştır. Kısaca dönemin medreseleri üzerinde, özellikle eğitim müfredatlarının yenilenmesi konusunda dönüştürücü bir etkisi olmuş olan Molla Halil, te'lif ve derleme türü çalışmalarıyla klasik ilim geleneğine önemli katkılar sunmuştur. İlmî eserleriyle medrese ehlinin ilim ve fikir dünyalarının şekillenmesinde etkili olmuş, sosyal hayata yönelik yazdığı eserlerle de halkın dini anlayışına önemli ölçüde tesir etmiştir.

Osmanlı son dönem te'lif, şerh ve hâşiye geleneğinin önemli temsilcileri arasında yer alan Molla Halil, sünni geleneğe uyararak, çoğu "şerh", "ihtisâr" veya "cem" özelliğine sahip birçok eser kaleme almıştır. Derleme yönü ağır

⁸ Memduhoğlu, "Molla Halil es-Siirdî'nin Hayatı ve Eserleri Hakkında Bazı Mülâhazalar", 608-638; Özaydın, "Nizamiye Medreseleri", 188-191.

⁹ Memduhoğlu, "Molla Halil es-Siirdî'nin Hayatı ve Eserleri Hakkında Bazı Mülâhazalar", 608-638.

¹⁰ Pakiç, *Molla Halil es-Siirdî ve Tefsirciliği*, 6.

basan eserler yazmakla beraber özellikle dilticiliğini, kelim, fıkıh ve usul bilimlerine dair bakış açısını telif ettiği eserlerinde ustalıkla konuşturmıştır.

Molla Halil, hemen hemen her alanda eser telif etmesi ve içinde yaşadığı zorluklara rağmen, bu kadar çok eser yazması, O'nun ilmi alanda ne kadar üretken olduğunu göstermektedir. O, eserlerinin büyük bir kısmını nesirle yazdığı gibi, iyi bir şair olması hasebiyle bir kısmını da şiir diliyle yazmıştır.

Günümüze kadar ulaşan eserlerine baktığımızda müellifin temel kaynaklardaki bilgileri derleyerek ve fakat büyük bir ustalıkla bunları yoğurarak, gerekli gördüğü yerlerde de faydalı ilave bilgiler vermeye çalıştığı görülür. Böylece ulaşabildiği kadarıyla o güne kadarki diğer âlimlerin yazdığı kitaplardan istifade ederek mücmel, derli toplu ve istifade edilebilir eserler meydana getirmiştir.

Muhakemesi gayet güçlü olan müellif, eserlerinde ele aldığı konuları dirayetli bir ustalıkla izah etmeyi başarmıştır. Bazı eserlerinde genel halk kitlelerinin anlayacağı şekilde basit bir üslup kullanılırken diğer bazılarında ise ilmî ve edebî bir derinlik hâkimdir. Eserlerini anadili Kürtçe olmasına rağmen Arapça olarak kaleme almıştır. "Nehcü'l-Enâm" dışındaki diğer bütün eserlerini Arapça olarak yazan Molla Halil, genellikle medresede okutulan derslerle ilgili kitaplar telif etmiştir.¹¹

O'nun Doğu bölgesi medreselerinin eğitimi üzerindeki etkisi yalnızca yaşadığı dönemle sınırlı kalmamış, günümüze dek devam etmiştir. Bazı eserlerinin buralarda halen ders kitabı olarak okutuluyor olması bunun önemli bir kanıtıdır. Ancak maalesef medreselerin alet ilimlerine önem vermesi nedeniyle Nehcü'l-Enâm ve Habiye gibi birkaç eseri dışındaki eserleri yeterince bilinmemektedir.¹²

Eserlerinin bazıları torunlarında, bazıları da bölgedeki hocaların özel kütüphanelerinde bulunan Molla Halil'in kitaplarının bir kısmı tahkik edilmiş, diğerleri üzerinde akademik çalışmalar yapılmış olsa da epey bir kısmı halen yazma halinde bulunmaktadır.

¹¹ Bülent Akot, "Molla Halil Es-Siirdî ve Bazı Tasavvufî Kavramlara Yaklaşımı" *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9/47 (Aralık 2016), 1005-1019.

¹² Pakişi, *Molla Halil es-Siirdî ve Tefsirciliği*, 6.

Molla Halil'in, İslami ilimlerin her alanında eser yazmış olduğunu belirtmiştik. Biz burada onun kelam ve mezhepler tarihine dair yazdığı eserleri ile ilgili kısa açıklamalar vereceğiz.

2. Molla Halil'in Akaide Ve Kelâma Dair Eserleri

2.1. Nehcu'l-Enâm li Nef'î'l-'Avâm (Arapça): Akâid konusunda özet bilgilerin verildiği bu eser manzum olup 323 beyittir. Molla Halil'in bizzat isim verdiği az sayıdaki ilmi ve edebi eserlerindedir. Müellif, dinî eğitime yeni başlayanlar için kaleme aldığı bu eserinde sade bir dil kullanmıştır. Eserde İslam akidesi, iman, Hz. Peygamber (sav) ve ashabi ile ilgili konulara 22 bölümde yer vermiştir.¹³ Bu esrin Muhammed b. Molla Resul ez-Zokaydî ile Ahmet el-Girdârî tarafından Hicrî 1341 yılında istinsah edilmiş mahtut nüshaları mevcuttur. Yazma nüshaları yanında matbu baskıları da vardır. Yazarın torunlarından Molla Ömer, Nehcu'l-enâm'ı *Sa'du'l-İslâm Şerhu nehci'l-enâm* olarak şerh etmiş, Cüneyt Gökçe de Türkçe'ye tercüme ederek, 2015 de Şanlıurfa'da bastırılmıştır.¹⁴

2.2. Nehcu'l-Enâm li Nef'î'l-'Avâm (Kürtçe)

Arapça Nehcu'l-Enâm adlı eserle aynı isim ve aynı içerikli olan bu eser, nispeten daha muhtasardır. Molla Halil, eserlerinin çoğunu Arapça olarak yazmasına rağmen bu eserini Kürtçe olarak kaleme almıştır. 271 beyitten oluşan eser doğu medreselerinde ilme yeni başlayanlara okutulup ezberletilen kitaplardandır. Çok sayıda yazma nüshaları bulunan bu eserin birçok çevirisi ve baskısı yapılmıştır. Bu eser Tahir Geylanî (Doğru) tarafından "*Hallu'l-merâm Şerhu nehci'l-enâm*" adıyla Osmanlıcaya çevrilmiştir. Kürtçe Nehcu'l-Enâm üzerine Molla Hasan el-Karçikanî, Zeynelabidin Çiçek, Molla Musa Celalî Beyâzidî gibi bazı âlimler tarafından Arapça Şerhler de yazılmıştır: Ahmet Hilmi el-Koğî, bu eseri *Rehber-i avam* adıyla Kürtçe şerh etmiş, Şeyh Muhammed Nuri Özcan ve Serkan Tekin de Türkçeye çevirmiştir.¹⁵

¹³ Molla Halil, *Nehcü'l-Enâm*, 11, 18.

¹⁴ Cüneyt Gökçe, "Molla Halil es-Si'irdî, Hayatı, Eserleri ve Tekfir Problemine Bakışı (Nehcü'l-Enâm Adlı Eseriyle Sınırlı)" *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20 (2015), 34.

¹⁵ Abdullah Özcan, "Molla Halil Kitaplığı: Eserleri ve İlgili Çalışmalar, Molla Halil es-Si'irdî Hayatı, Eserleri ve İlmi Kişiliği" *Uluslararası Sempozyum Bildirileri Kitabı* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2019), 1/67.

2.3. Te'sîsu Kavâ'idî'l-'Akâid alâ mâ Seneha min Ehli'z-Zâhir ve'l-Bâtın mine'l-'Avâid:

Bu eser, Molla Halil'in Usulî'd-din/akaid ve kelimine dair telif ettiği önemli bir eserdir. Her sayfası 15 satırdan, toplam 94 varaktan oluşan ilk nüsha, müellif nüshasıdır. Sayfa kenarları haşiyelerle doludur. Şeyh Cüneyt nüshasında ise her sayfasında 17 satır bulunmakta ve 60 varaktan meydana gelmektedir. Eserin tahkiki Dr. Vecihi Sönmez tarafından 2013 yılında yapılmış ve Nubihar yayıncılık tarafından 296 sayfa olarak basılmıştır. Biz eserin bu baskısından yararlandık. Vecihi Sönmez eserin baş kısmında bir giriş yazmış, daha sonra Molla Halil'in hayatı, ilim tahsili, hocaları, eserleri, tahkik yaparken dikkat ettiği hususlara değinmiştir. Muhakkik ayrıca müellifin kitaba besmele, hamdele ve salvele ile başlamadığını, bunun bizim ilim geleneğimize uymadığını ve dolayısıyla bir noksanlık olduğunu vurgular ve eleştirir. Molla Halil üzerine pek çok bilimsel tez de yapılmıştır. Aynı yıl Dicle Üniversitesi'nde Faruk Kazan, "Mollâ Halil'in Bilgi Ve Varlık Anlayışı (Tesisu Kavâid Çerçevesinde)" adıyla bir yüksek lisans tez çalışması yapmıştır.

Akâid ilminin konusu ve gayesi ile başlayan eserde Molla Halil, tasavvufî bir bakış açısı ile konuları ele almıştır. Kur'ân ve Sünnet temelli sem'î delilleri esas kabul eden Molla Halil, akaid konusunda, felsefe, kelim ve tasavvuf bakış açılarını bir arada sergilemeyi başarmış, bunların kitaba ve sünnete aykırı olmayan yönlerini benimsemiştir. Müellif, itikadi fırkalardan ve Kelâm ilminden kısaca bahsettikten sonra temel Kelâm konularını ele almıştır. Dua ve sadakanın ölüye faydası konusuna değinip kıyamet alâmet ve sahneleri ile eserini tamamlamıştır. Kitap "Bu eser bizim usûlü'd-din konusunda bilginlerin tahkiklerinden derlediklerimizin ve onların İslâm akidesi hakkındaki araştırmalarından anladıklarımızın özetidir..." ifadesiyle sona ermektedir.¹⁶

2.4. Risâle fi'l-Firaki's-Selâsi ve's-Seb'in:

Bu eser, 73 fırka hadisiyle ilgili yazılmış çok küçük bir risaledir. Risalenin müellif nüshası ve müellifin torunlarından Şeyh Cüneyd'in istinsah ettiği diğer bir nüshası mevcut olup iki varaktır.

¹⁶ Molla Halil, *Tesisü Kavâidi'l-'Akâid*, thk. Vecihi Sönmez (İstanbul: Nubihar Yayınları, 2013), 227.

Molla Halil'e, yukarıda ismi geçen bu eserlerin dışında "Mulahasu'l-Kavâti' ve'z-Zevâcir fîmâ tekellemû ala's-Sağâir ve'l-Kebâir" isimli bir çalışma daha nispet edilmektedir. Molla Halil'in torunu Şeyh Fudayl'in bildirdiğine göre, bu eser, büyük ve küçük günahlar hakkında İslâm âlimlerinin caydırıcı mahiyetteki sözlerine yer veren bir eserdir. Ancak esere ulaşılammıştır.¹⁷

Molla Halil'e Göre Sevap Ve İkâb

1. Sevap ve İkâb Kelimelerinin Lügat Anlamları

Sevap, Arapça bir kelime olup "S-V-B" kökünden¹⁸ türetilmiş bir isimdir. Anlamı, bir şeyin ilk ve asıl haline dönmesi, bir şeyin düşünülen ve kararlaştırılan duruma gelmesi, hastalıktan sonra sıhate kavuşulması, bir yere gittikten sonra geri dönülmesi, giden malın geri getirilmesi, toplanmak, doldurmak, karşılığını vermek,¹⁹ çoğalmak, peş peşe gelmek ve çağırmak anlamlarına gelmektedir.²⁰ Sevb kökünde asıl anlamı *dönmek*'tir. Aynı kökten gelen *mesâbe* toplanılan, dönüp gelinen yer anlamındadır. Elbise manasına gelen *sevb* kelimesi de elbisenin kesilip dikildikten sonra terzinin tasarladığı şekle dönmesidir. Sevap kelimesi de kişinin yaptığı amelin karşılığının veya o amelde beklediği şeyin kendisine dönmesi demektir. Bu durumda sevap kişinin amelinin karşılığıdır. Amel iyi ise karşılık mükâfat, amel kötü ise bu karşılık ceza olur. Yani yapılan amelin karşılığı olarak gerek hayra karşılık hayrın ve gerekse şerre karşılık şerrin verilmesidir. Bu kelime iyi ve kötü olmak üzere her türlü karşılık anlamına gelmekle beraber halk arasında iyi karşılık ve hayır anlamında, yani daha çok hayırlı ameller için kullanılmaktadır. Aynı kökten gelen *isabe* mastarı ise karşılık vermek demektir. *Mesübet* ve *mesvebet* kavramları ise sevap ile aynı anlama gelirler. *Mesâbe* ise karşılık verilen yer demektir. *Seyyib* ise eşi öldüğü veya boşandığı için eski bekâr haline dönen kimse yani dul manasındadır.²¹ Bu bağlamda sevap işleyen kişinin ahirette bedenen sıhate kavuşması, Allah'a kulluk üzerine yaratılan kişinin günahlardan sonra töv-

¹⁷ Şeyh Fudayl Sevgili, *Menakıbu'l-Validi'l-Üstad eş-Şeyh Mahmud ez-Zokaydi ve'l-Ced eş-Şeyh Abdulkahhar*, (Siirt: Zokayt Medresesi Kütüphanesi, ns. 1400/1980), 6/47a.

¹⁸ Ebi Nasr İsmail bin Hammad el-Cevheri, *es-Sihah* (Daru'l-Hadis, Kahire, 2009), 155,

¹⁹ el-Cevheri, *es-Sihah*, 155; bk, el-Firûzabâdi, Mecîdüddin, *el-Kamusu'l-Muhit* (Kahire: Dâru'l-Hadis, 2008), 1063. bkz, İbrahim Mustafa, vd. *el-Mu'cemu'l-Vasit* (Mısır: Mektebetu's-Şurûkü'd-Devliye, 2011), 105.

²⁰ İbrahim Mustafa, *el-Mucemu'l-Vasit*, 105.

²¹ Luvîs Ma'lûf el-Yesûî, *el-Müncid fi'l-Luğati ve'l-A'lâm* (Beyru: 2008), 75; Selahattin Polat-vd. *İslami Kavramlar*, (Ankara 1997), 631.

be edince tekrar kulluğa dönmesi, namazın kulluğa çağırma olması, günahlardan tövbe eden kişinin sevaba kavuşması gibi yapılan ve sonuçta hayırlı işlerin mükâfatına sevap denilmiştir.

İkâb kelimesi ise, inkârcılara ve Allah'ın emirlerine uymayanlara verilen cezanın adı olarak anlaşılmıştır. Sözlük anlamı itibariyle, *a-k-b* kökünden türemiş bir kelime olup, bir şeyin arkasından gelmek, yerine geçmek manasındadır. Kısaca yapılan kötü işlerin ardından karşılık olarak gelen ceza demektir.²² İkâb kelimesinin bunun dışında çok farklı anlamları da bulunmaktadır.²³ Yine *ukubet*, *İkâb* ve *muakabat* kötülüğün cezası anlamında, *akıbet* çoğulu *avakib* ise her şeyin sonu ve hayrın karşılığı gibi manalara gelmektedir.²⁴

İkâb, eza, cefa, eziyet, ceza anlamlarına gelmektedir. Belki burada İkâbtan çok ceza kelimesi üzerinde durmak gerekir. Ceza ise, sözlükte bir işin tam ve yeterli karşılığı demektir. Kur'ân'ın yüzden fazla ayetinde geçen bu kelime ile genelde insanın, yaptığı her iyilik ve kötülüğün tam karşılığını göreceği anlatılmak istenmiştir. Nitekim Allah Kur'ân'da iman edip yararlı iş işleyenleri, doğruları ve şükredenleri geçmişte mükâfatlandırdığını, ilahi öğütten yüz çevirenleri, peygamberine inanmayanları ve Allah'ın haramları helal sayanları da cezalandırdığını değişik vesilelerle hatırlatmıştır.²⁵

Kısaca kulluk için yaratılan insanın daha sonradan günah işlemesi, ahiretin dünyadan sonra gelmesi, yapılan her bir amelin karşılığının olması, insanın işlediği günahlardan dolayı sonradan pişmanlık duyması ve insanın bu dünyada işlediği günahların karşılığını ahirette görmesi gibi durumlar da İkâb/ceza olarak ifade edilmiştir.

2. Sevap ve İkâb Kelimelerinin Terim Anlamları

Terim olarak sevap, Allah'ın övgüsüne uygun ve yermesine zıt olacak davranışların ahiretteki karşılığı anlamına gelmektedir. Bu açıdan ilm-i kelam ıstılahında Allah tarafından bir lütuf olarak görülmüştür. Nitekim Allah güzel amel işleyenleri ahirette Cennetle nimetlendireceğini müjdelemiştir. Allah bu

²² el-Yesûî, *el-Müncid fi'l-Luğati*, 517-518, bk. *el-Cevheri, es-Sihah*, 789-791; bk. el-Firûzabâdi, *el-Kamusu'l-Muhit*, 1117-1118; bk. Komisyon, *el-Mucemu'l-Vasit*, 634-635.

²³ Bkz. Komisyon, *el-Mucemu'l-Vasit*, 634-635.

²⁴ el-Yesûî, *el-Müncid fi'l-Luğati*, 518.

²⁵ Selahattin Polat-vd. *İslami Kavramlar*, 163-165.

va'dinden caymaz, ancak bu va'di yerine getirmek Allah'a vacip değildir.²⁶ Sevap kişinin amellerinin tam karşılığı olmasa da Allah'ın lütfuyla hak ettiği bir karşılıktır. Çünkü kişinin yaptığı iyi ameller Allah'ın insanlara verdiği nimetlerini karşılması mümkün değildir. Allah bizden sadece bize verdiklerinin bir kısmını onun rızası için ayırmamamızı talep etmekte ve bunları samimiyetle yapacaklara daha çoğunu vereceğini vaat etmektedir. Ancak kulun itaati sevap şekline bürünmüş ilâhî lütfun tecelli etmesi için bir vesiledir. Nitekim Hz. Peygamber, kişinin ebedî kurtuluşa ermesinin amelinin birebir karşılığı olmayıp ilâhî rahmetle gerçekleşeceğine dikkat çekmiş, bunun için elden gelen gayretin sarf edilmesini tavsiye etmiş ve orta yolun samimiyetle izlenmesini istemiştir.²⁷

İkâb ise Allah'ın bu dünyada kötü işler yapanları ahirette adaletiyle cezalandırmasıdır. Ancak Allah, bunu yamak zorunda değildir. Zira Kur'an'da istisna ettiği suçlar hariç dilerse affedebilir. Yani Allah, emrini yerine getirmeyene ceza vereceğini bildirirse de ceza vermeyip affedebilir. Allah bundan caysa sözünün hilafını yapmış olmaz. Çünkü Allah'ın lütfu ve merhameti gazabından daha çoktur.²⁸

Mu'tezile, Allah'ın va'd ve vaidini yerine getirmek zorundadır diyor. Allah'ın va'd ve va'idi için mecbur olduğunu söyleyen Mu'tezile, Allah'ın sözünden dönmesinin yalan söyleme anlamına geleceği için O'na bunun izafe edilemeyeceğine dayandırmaktadır. Celaleddin Devvani ise onlara şöyle cevap veriyor: Va'd ve va'idle ilgili ayetler onların Allah'a vacip olduğunun değil mümkün olduğunun delilidir. Bilindiği gibi zorunlulukla mümkün arasında fark vardır. Mesela; Muhal bir şeyi yaratması Allah'a muhal denilebilir ama haram denilemez. Dahası, muhale, harama ve zorunluluğa da kudret sıfatı neden olmaktadır. Zira Allah onların da yaratıcısıdır.²⁹

Terim olarak İkâb "Allah'ın emirlerine uymayanlara dünyada ya da ahirette veya her iki yerde verilen ceza" diye tanımlanabilir. İkâb Kur'an'da "ce-

²⁶ Ebu'l-Hasan Seyyid Şerif Ali b. Muhammed el-Cürcânî, *Şerhü'l-Mevâkıf* (Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiye, 1971), 8/334, bk. Sa'düdin Mesud b. Ömer et-Taftazânî, *Şerhü'l-Makâsüd*, thk. Abdurrahman Umeyre (Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiye, 1971), 3/373.

²⁷ Müslim, "Münâfikîn", 71-78.

²⁸ el-Cürcânî, *Şerhü'l-Mevâkıf*, 8/334; bk. Taftazânî, *Şerhü'l-Makâsüd*, 3/373.

²⁹ Bk. Mustafa Akman, *Celâleddin ed-Devvânî'nin Kelâm Sistemi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 171-172.

za" anlamında kullanılan azap, *be's*, *ricz* gibi kelimelerle eş anlamlı, imana ve sâlih amele mükâfat olarak verilen sevap ve ecirle de zıt anlamlı bir terimdir. Bu açıdan bakınca, sevabın Allah'ın va'di, İkâbın da va'idi olduğu söylenebilir. Buna rağmen Allah, her azabı da sevabı da mutlak anlamda vermek zorunda değildir. Bu mesele daha çok bazı mezheplerin özellikle de Mu'tezile, büyük günah işleyenlerin ebedi Cehennemde kalması ve affedilmemesi görüşünü desteklemek için bu iddiayı ortaya atmış olabilir. Ehl-i Sünnet Hem Mu'tezile'nin bu yaklaşımını desteklememek için hem de Allah'ın mutlak iradesi ve gücünü sınırlamamak için bu kavramlardan uzaklaşma çabası içinde olmuş ve ne suretle olursa olsun Allah'a zorunluluk anlamı çağrıştıracak ifadeleri izafe etmekten kaçınma çabası içinde olmuştur.³⁰ Belki de bu nedenden dolayı Sevab ve ikâb kavramlarını kullanmayı tercih etmişlerdir.

3. Ayet ve Hadislerde Sevap ve İkâb Kelimelerinin Anlamları

Kur'an-ı Kerîm'de aynı kökten gelen *sevap* ve *mesûbet* kelimeleri yaklaşık on sekiz ayette "bireylerin işlediği iyi veya kötü fiillerin ahiretteki karşılığı", diğer bir kısmında ise "dünyadaki karşılığı" anlamında kullanılmıştır.³¹ Dünyadaki sevap ile zafer, huzur, zenginlik ve bolluk, ceza ile felaket, hastalık ve kıtlık kastedilirken, ahiretteki sevap ile Cennet ve oradaki nimetler; ceza ile Cehennem ve genel anlamda azap kastedilmiştir. "Fevz, felâh, necât, ecir, rahmet, rıdvân, hasene" gibi kavramlar, sevabın ahirete yönelik şekline verilen isimlerdir. Kur'an'da özellikle "dünya ve ahiret mutluluğu getiren davranışlara iman, salih amel, takva,³² cezayı gerektiren davranışlara da inkârcılık, mümin toplumu ilgilendiren konularda gevşeklik ve disiplinsizlik,³³ Müslümanların dinlerini ve özellikle namaz ibadetlerini alaya alma³⁴ örnek olarak zikredilmiştir.

Kur'an-ı Kerîm'de adı geçen iyiliklerden biri için on kat mükâfat verileceği, işlenen kötülüğün ise sadece dengiyle cezalandırılacağı belirtilmiş,³⁵ Allah

³⁰ Bk. Sönmez Kutlu, "Va'd-Vaid" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/314.

³¹ Muhammed Fuad Abdülbâki, "svb", *el-Mu'cemü'l-Mütehres* (Kahire: Darü'l-Hadis, 2007), 217.

³² el-Feth 48/10, 18-21, 26-27

³³ Âl-i İmrân 3/153.

³⁴ el-Mâide 5/57-60.

³⁵ el-En'âm 6/160.

yolunda harcama yapanların elde edeceği sevap, yere ekilen bir danenin her birinde yüz dane bulunan yedi başak vermesine benzetilmiştir.³⁶ Yapılan yardımların başa kakma, minnet, ezme veya gösteriş gibi faktörlerden uzak tutulup Allah rızasına özgü kılınması istenmiştir.³⁷

Sevap kavramı gerek sözlükler de gerekse hadis dilinde ahiret mutluluğunu sağlayıcı fiiliyata ad olarak kullanılmış, Kâbe'yi tavaf, Kur'an okuma, sadaka verme, akrabaları ziyaret ve Allah için cihat etme bu tür davranışlardan sayılmıştır. Bu kelimenin geçtiği bir hadis ise şöyledir: "Sevabı en çabuk verilen hayırlar, iyilik etmek ve akrabalık bağlarını korumaktır."³⁸

Kişinin niyetine göre amellerden alacağı sevabın da değişeceği çeşitli hadislerde açıklanmıştır. Hatta kişi iyi bir şey yapmaya niyetlenir ve onu yapmaya imkân olmazsa niyetinden dolayı yine sevap kazanacağı, eğer o ameli yapmaya muvaffak olursa 10'dan 700 kata kadar sevap elde edebileceği bildirilmiştir. Bir birey kötülük işlemeye niyetlenir ama onu yapmaya imkân bulamaz ya da vazgeçerse ona bir sevap verileceği, ama ısrarcı olup onu yaparsa ona da bir günah yazılacağı açıklanmıştır.³⁹

İslâm âlimlerinin ekseriyetine göre bir amelin sevap olarak nitelenebilmesi o amelin ihlasla ve samimiyetle işlenmiş olması gerekir. Bu nedenle kişinin yaptığı iyilikleri riyadan uzak, minnet duygusuna yol açmadan ve bununla insanları baskı altına alacak davranışlardan kaçınarak yapması gerekmektedir.⁴⁰

Kısacası yapılan iyilikler halis niyet ve bir karşılık beklenmeden sırf Allah rızası için yapılmalı. Yapılan bu iyilikler her ne kadar kişiye ait olsa da kişinin

³⁶ el-Bakara 2/261.

³⁷ el-Bakara 262-264.

³⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvîni İbn Mâce, *es-Sünen*, (İstanbul: 1992), "Zühd", 23.

³⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, nşr. Şuayb el-Arnaût vd. (Beyrut: 1416/1995), I/227, 279; Ebû Abdullâh b. Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *es-Sahih* (İstanbul: 1992), "Rikâk" 31; Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî Müslim, "İmân", *Sahih-i Müslim*, nşr. Muhammed Fuad Abdullbaki (İstanbul: 1992), 202-208.

⁴⁰ Ebû Zeyd Abdullâh (Ubeydullâh) b. Muhammed b. Ömer b. İsâ Debûsî, *Takvîmü'l-Edille fi'l-Uşûl* nşr. Adnân el-Alî (Beyrut: 2006), 80-82; Abdülkerim b. Hevâzin el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, nşr. Abdülhalim Mahmûd - Mahmûd b. Şerîf (Kahire: 1385/1966) 201-210; Fahreddin er-Râzî, *et-Tefsirü'l-Kebîr. Mefâtilü'l-Gayb*. (Beyrut: *Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye*. ts.), 9/25; Nevevî, *el-Ezkar*, nşr. Abdülkâdir el-Arnaût, (Dimaşk: 1391/1971), 6-7.

yaptığı şeyler, Allah'ın ona verdiği lütuflar sayesinde olmaktadır. İnsan ne kadar iyilik yaparsa yapsın yaptığı bu iyilikler onun kurtuluşa ermesine yeterli olmayacaktır. Yani Allah'ın verdiği nimetlerle iyilikte bulunma verilen nimetlerin şükrünü eda etmeye yeterli değildir. Allah, kullarına olan merhametinden dolayı yapmış oldukları iyiliklere kat kat sevap vererek onların kurtuluşa ve refaha ulaşmalarını sağlamaktadır.⁴¹

Kur'an-ı Kerim'de on dokuz ayette yer alan İkâb kelimesi üç ayette yalnız olarak, on üç yerde *şedîdü'l-ikâb*, iki yerde *serû'l-ikâb* ve bir yerde *zû ikâbin elîm* şeklinde geçer. Ayetlerde geçen İkâb kelimesi bazen genel uyarı niteliğinde olurken bazılarında hangi suça karşılık olduğu belirtilir.

Azabın şeklinin ve şiddetinin değişikliğinin nedenleri ise şu şekilde izah edilir: insanların işlediği günahlar bazen sadece Allah'ın emirlerini ihlal, bazen hem Allah'ın emrini hem de kul hakkını ihlal şeklinde olabilir. Bunlardan Allah'ın emirlerini ihlal, bazen küfür ve şirk şeklinde bazen de sadece gafletle yapılan suçlar olur. Allah, kitabında şirk gibi büyük günahları tövbe dışında affetmeyeceğini, bunların dışında kalan günahların ise affedebileceğini defalarca zikretmiştir.⁴²

İkâb kelimesi *cezalandırma* ve *ilâhî azap* anlamında hadislerde de geçmektedir. Nitekim Hz. Peygamber, kötü rüya gören birinin uyandığında Allah'ın azabından, şeytanın ve insanların şerrinden Allah'a sığınmasını tavsiye etmiştir. Yine iyiliği emredip kötülükten sakındırmanın ihmal edilmesi, toplumda zinanın ve faizin yaygınlaşması gibi hususların ilâhî azaba vesile olacağını haber vermiştir. Kendisi de dualarında ilâhî azabdan daima Allah'a sığınmıştır.⁴³

İkâbın kapsamı, çeşitleri, safhaları ve süresi gibi konular âlimler tarafından çeşitli şekillerde anlaşılmış ve her mezhep kendi sistemine göre bir görüş ortaya koymuştur.

⁴¹ Müslim, "Münâfikîn", 71-78.

⁴² en-Nisa 4/116.; İlyas Üzüm, "İkâb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/13-14.

⁴³ Üzüm, "İkâb", 22/14.

4. Molla Halil'e Göre Sevap ve İkâb'ı (Cenet ve Cehennemi) Gerektiren Ameller

Genel olarak günahlar büyük ve küçük olmak üzere iki kısma ayrılıyor. Günahların büyük ve küçük diye ikiye ayrılmasının nedeni bazı mezheplerin bunları işleyenler hakkında verdiği hükümlerin farklı olmasından kaynaklanmaktadır. Mesela Mu'tezile'ye göre büyük günah küfrü gerektiren bir suçtur. Ama küçük günahlar bunu gerektirmez. Yani Mu'tezile'ye göre büyük günah işleyenler tövbe etmeden ölürlerse kâfir olurlar. Ama küçük günah işleyenler kâfir olmazlar.⁴⁴

Büyük günahlar İbn Ömer'den rivayet edildiğine göre dokuzdur.

1. Allah'a şirk koşmak
2. Haksız yere bir İnsanı öldürmek
3. Namuslu kadına iftira atmak (İfk)
4. Zina etmek
5. Savaştan kaçmak
6. Sihir yapmak
7. Yetimin malını yemek
8. Müslüman anne babaya kötü davranmak
9. Haremde yasakları çiğnemek.⁴⁵

Ebû Hüreyre, bu sayılan günahlara "Faiz yemeyi", Hz. Ali de "hırsızlık ve içki içmeyi"⁴⁶ ilave etmiştir. Bunun dışında Kur'an'da sihir vb. işlerle uğraşmak, küfre götüren günahlardan sayılmaktadır. Ehl-i Sünnet âlimleri ayette geçen "kötü şeyler için yapıyorlar"⁴⁷ ifadesine istinaden iyilik veya yapılan

⁴⁴ Kâdı Abdü'l-Cebbâr, *el-Usulü'l-Hamse*, thk. Faysal Bedir Ün (Kuveyt: 1998), 71.

⁴⁵ Buhari, "Edebü'l-Müfred", 8.

⁴⁶ Buhari, "Edebü'l-Müfred", 31.

⁴⁷ el-Bakara 2/102.

kötü amaçları sihirlere bozmak için sihirle uğraşılmasına cevaz vermektedirler.⁴⁸

Allah, Kur'an'da gaipten haber verdiğini iddia edenler hususunda şöyle buyurmuştur." De ki: "Allah'tan başka göklerde olsun yerde olsun hiç kimse gaybı bilemez." Onlar ne zaman diriltileceklerini de bilemezler."⁴⁹ Hz. Muhammed (sav) de hadisi şerifinde şöyle buyurmuştur: "Her kim bir kâhine, uraffa (arif olduğunu iddia eden kişi) veya bir müneccime gitse Allah'ın Muhammed'e indirmediği kitabı inkâr etmiş olur."⁵⁰ Açıkça Allah Kur'an'da ve Hz. Muhammed (sav) hadisinde gaibi bildiğini iddia edenleri yalanlamışlardır.⁵¹

Üzerinde ısrar edilen bütün küçük günahlar da büyük günaha dönüşür.⁵² Her günah kendinden daha küçüklere nispeten büyük kabul edilebilir. Ancak bu durumda her küçük günah büyük günah sayılacağından bir kişinin büyük günahlardan korunması için bütün günahları terk etmesi lazım gelir.⁵³

Her günah Allah'a isyan olarak düşünüldüğünde hiçbir günah küçük görülemez. Ancak günah işleyenler her işledikleri günahı Allah'a isyan etmek amacıyla işlemeyebilir. Nefis vb. nedenlerle günah işleyenleri Allah'a isyan etmek için işlemiş kabul etmek haksızlık olur. Bu nedenle âlimlerin çoğunluğu, günahları küçük ve büyük tasnifini hadis ve ayetlere dayanarak yapmaktadır.⁵⁴ Bir insan büyük bir günahı şehvetine yenik düştüğünden, gururundan, kibrinden veya tembelliğinden, içinde affedilme umudu ve Allah korkusu varken işlese Allah onu ebedi azaba tabi tutmaz. Ama büyük günahı işlerken helal saysa veya alaya alsa o zaman kâfir olur.⁵⁵ Şari'in bazı günahları inkâr alameti olarak belirlediği hususunda hiçbir ihtilaf yoktur. Ancak naslar-

⁴⁸ Bk. Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed Maturidi, *Te'vilatü Ehli's-Sünne*, thk. Mecdi Basllum, (Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiye, 2005), 1/525.

⁴⁹ en-Neml 27/65.

⁵⁰ Ebu Davud, "Tib", 21.

⁵¹ Molla Halil, *Tesisü Kavâidi'l-Akâid*, thk. Vecihi Sönmez (İstanbul: Nubihar Yayınları, 2013), 182.

⁵² Sa'düdin Mesud b. Ömer et-Taftazânî, vd. *Şuruh ve Havaşi Akaidi'n-Nesefiye li ehli'sünneti ve'l-Cemaati el-Eşaiyyeti v'el-Maturidiyyeti*, thk, Şeyh Ahmet Karidi'l-Mezidi (Beyru:t Daru'l-Kutubi'l-İlmiye, 2013), 4/423.

⁵³ Şehristânî, Muhammed b. Abdulkerim, *el-Milel ve'n-Nihal* (Haleb: Muessesetu'l-Halebi, ts.), 42.

⁵⁴ Molla Halil, *Tesisü Kavâidi'l-Akâid*, 189.

⁵⁵ Molla Halil, *Tesisü Kavâidi'l-Akâid*, 182.

da zikri geçmeyen, geçse de çok net bir şekilde açıklanmayan şeylerde ihtilaf vardır.

Mu'tezile'ye göre büyük günah insanı mümin olmaktan çıkarır ve küfür ile iman arasında bir yere getirir. Buna *el-Menzile beyne'l-Menzileteyn* denir. Onlara göre eğer büyük günah işleyen kişi tövbe etmeden ölürse ebedi Cehennemde kalır. Çünkü Mu'tezile'ye göre amel imanın bir parçasıdır.⁵⁶

Haricilere göre ise büyük günah, hatta küçük günah bile insanı imandan çıkarır ve küfre sokar. Bunlara göre iman ile küfür arasında bir yer yoktur. Onlara göre herhangi bir günahı işleyen kişi kâfir olur ve ebedi Cehennemde kalır.⁵⁷

Molla Halil'e göre büyük günah mü'mini imandan çıkarıp küfre düşürmez. Dolayısıyla ebedi olarak Cehennemde kalmasına sebebiyet vermez. Ancak kişi günahının karşılığı olan azabı görür, sonra Cehennemden çıkar ve hayat suyuna girerek vücudu güzelleşir. Daha sonra Allah'ın ona hazırladığı nimetlere kavuşmak için Cennete girer.⁵⁸ Çünkü büyük günah işleyen kişinin mümin olduğunu ifade eden birçok nass vardır. Allah bu hususta Kur'an'da şöyle buyurmuştur:

*"Ey iman edenler! Öldürülenler hakkında kısas size farz kılındı. Hüre hür, köleye köle, kadına kadın (kısas olur.) Ancak her kime, kardeşi tarafından bir şey bağışlanırsa artık ona hakkaniyetle uymalı ve diyeti ona güzellikle ödemelidir. Bu, rabbinizden bir hafifletme, bir rahmettir. Bundan sonra kim haddi aşarsa ona elem verici bir azap vardır."*⁵⁹ *"Ey iman edenler! İçtenlikle ve kararlılık içinde Allah'a töbe edin. Umulur ki rabbiniz kötülüklerinizi örter ve sizi altından ırmaklar akan Cennetlerine koyar. O gün Allah, peygamberi ve onunla aynı imanı paylaşanları utandırmaz. Onların nuru önlerinde ve sağ yanlarında ilerleyerek yollarını aydınlatırken şöyle derler: "Rabbimiz! Nurumuzu arttır eksiltme ve bizi bağışla. Şüphesiz senin her şeye gücün ye-*

⁵⁶ Kâdı Abdü'l-Cebbâr, *el-Usulü'l-Hamse*, thk. Faysal Bedir Ün (Kuveyt: 1998), 71; Sa'düdin Mesud b. Ömer Taftazânî, *Şerhi'l-Akâid*, thk. Muhammed Can, (İstanbul: Şefakat Yayıncılık 2017), 375-376.

⁵⁷ Muslihuiddin Mustafa Kesteli, *Hâşiyetü'l-Kesteli alâ Şerhi'l-Akâid* (İstanbul: Salah Bilici Kitabevleri Yayınları ts.), 141-142

⁵⁸ Molla Halil, *Tesisü Kavâidi'l-Akâid*, 181; bk, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *İlcâmü'l-Avâm an İlmi'l-Kelâm*, thk. Muhammed Mu'tasım Billah el-Bağdâdî (Beyrut: 1985), 1280, bk, Muhammed Murteza el-Hüseyni ez-Zebidî, *Şerhu'l-İhya* (Tahran: 1988), 2/238.

⁵⁹ el-Bakara 2/178.

ter."⁶⁰ "Eğer müminlerden iki grup birbiriyle kavğaya tutuşursa hemen aralarını düzeltin; ikisinden biri diğerinin hakkına tecavüz etmiş olursa -Allah'ın emrine geri dönünceye kadar- haksızlığa sapanlara karşı savaşın; dönerlerse aralarındaki anlaşmazlığı adaletle çözüme bağlayın ve herkese hakkını verin. Allah hakkı yerine getirenleri sever."⁶¹

Molla Halil'e göre bu ayetler büyük günah işleyen kişinin mümin olduğunu Zira Allah, bu ayetlerde büyük günah sayıla kıtal gibi suçları işleyenleri mümin olarak nitelendirmektedir.⁶²

Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur; "Bana Cebrâil aleyhissellam gelerek ümmetinden kim Allah'a her hangi bir şeyi ortak koşmadan ölürse Cennete girer müjdesini verdi" dedi. Ben hayretle: Zina etse de hırsızlık yapsa da öyle mi? diye sordum. Rasulullah, *Evet, zina etse de hırsızlık yapsa da'* cevabını verdi. Ben tekrar: Zina etse de hırsızlık yapsa da öyle mi? dedim. Rasulullah *'Evet, zina etse de hırsızlık yapsa da'* cevabını verdi. Rasulullah, dördüncüsünde: *'Ebu Zerr'in burnu toprakta sürtülse de Cennete girecektir'* buyurdu."⁶³ Bu hadis, büyük günahın insanı imandan çıkarmadığını ve ebedi Cehennemde kalmasına sebebiyet vermediğini ifade eder.⁶⁴ Buradaki büyük günahtan murat küfür dışındaki günahlardır. Çünkü küfrün kendisi en büyük günahdır.⁶⁵

Azap konusunda belirleyici unsurun iman ve küfür olduğu konusunda tüm mezhepler arasında ittifak vardır. İhtilaf hangi suçların küfrü gerektirdiği konusundadır. Açıkça inkâr ve şirkin küfrü gerektirdiği konusunda hiç şüphe yoktur. İhtilaf bu iki unsurun dışında kalan günahların küfrü gerektirip gerektirmediğindedir. Bu bağlamda kâfirler dört sınıfa ayrılırlar:

1. Dalalete giden kâfirler ki, bunlar Allah'ı dilleriyle inkâr ederler, varlığını kalplerinde de bilmezler. Allah Kur'an'da bunlar hakkında şöyle buyurmuştur. "Şimdi Rabbinden sana indirilenin gerçekten hak olduğunu bilen bir kimse,

⁶⁰ et-Tahrim 66/8.

⁶¹ Hucurat 49/9.

⁶² Molla Halil, *Tesisü Kavâidi'l-Akâid*, 182.

⁶³ Müslüm, "İman", 154.

⁶⁴ Molla Halil, *Tesisü Kavâidi'l-Akâid*, 182.

⁶⁵ Sa'düdin Mesud b. Ömer et-Taftazânî, vd. *Şuruh ve Havaşi Akaidi'n-Nesefiye li ehlisünneti ve'l-Cemaati el-Eşairiyeti v'el-Maturidiyeti*, thk, Şeyh Ahmet Karidi'l-Mezidi (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiye, 2013), 4/425.

kör olan bir kimse gibi olur mu? Fakat bunu ancak üstün akıllı ve temiz vicdanlı kimseler idrak ederler.”⁶⁶

2. Bazı Yahudiler ve Kureyş müşrikleri gibi, inkârcı kâfirler ki, dilleriyle Allah'ı inkâr ederler fakat kalplerinde Allah'ın varlığını bilirler. Allah bunlar hakkında Kur'an'da şöyle buyurmuştur; *“Yanlarındakini tasdik etmek üzere onlara Allah katından bir kitap gelince, daha önceleri inanmayanlara karşı onunla yardım isteyip durdukları halde, o tanıdıkları kendilerine gelince, bu sefer kendileri onu inkâr ettiler. İşte bundan dolayı Allah'ın laneti kâfirleredir.”⁶⁷*

3. İnatçı kâfirlerdir ki, kalplerinde Allah'ı bilirler, bunu dilleriyle itiraf ederler fakat bununla beraber Allah'ın peygamberine imanda inat ederler, onun dinine tabi olmazlar. Bunun da birçok sebebi vardır. Haset, kibir, zulüm, heves ve şehvani arzular gibi.

4. Münafık kâfirlerdir ki, dilleriyle iman ve İslam'ı ikrar ederler fakat kalplerinde inkâr ederler. Bunlarla ilgili Kur'an'da birçok ayet vardır. Bunlar Cehennem en dibindeler.⁶⁸

Kısacası yapılması durumunda Cehenneme, terk edilmesi durumunda Cennete götüren fiiller, üç kısma ayrılmaktadır. Bunlardan birincisi, imanın zıttı küfür ve imanla beraber bulunan şirkdir. Bu iki fiilin dünyada tövbeden başka affı yoktu. Eğer dünyada tövbe edilmeden ahirete gidilmişse ahirette ceza kesinleşmiş olmakta ve asla affedilmemektedir. Bu iki günahın başka bir yönü ise İslam âlimlerinin tamamının bu konuda hemfikir olmalarıdır. İkincisi ise bunların dışında kalan naslarda şiddetle kınanan hatta listesi verilen ki yukarıda bunları sıraladık, suçlardır. Bu konuda İslam âlimleri ittifak sağlamamışlar, ameli imana dahil edenler, bunu da inkar ve şirk gibi değerlendiren ameli imana dahil etmeyenler, bunu günah saymalarına rağmen inkar ve şirk gibi değerlendirmemişlerdir. Üçüncüsü ise küçük günah diye anılan, ameli imana dahil edenlerden Şia ve Hariciler gibi mezheplerin küfre neden saydıkları, yine ameli imana dahil edenlerden Mu'tezile gibi mezheplerin ve ameli imana dahil etmeyen Eş'ari ve Maturidi gibi mezheplerin küfre neden saymadığı suçlardır.

⁶⁶ er-Rad 13/19.

⁶⁷ el-Bakara 2/89.

⁶⁸ el-Bakara 2/14, 76; Al-i İmran 3/72; el-Meydanî, el-Akidetü'l-İslamiye, 616.

Sevap konusuna gelince imanlı olma şartıyla saydığımız bu günahları işlemek ve bunun dışında Allah'ın sorumlu tutmadığı ama tavsiye ettiği şeyleri yapmaktan ibarettir.

5. Molla Halil'e Göre Sevap ve İkâb'ın Süresi

Genel itibarıyla amelî imana dahil etmeyen mezheplere, özellikle de Ehl-i Sünnete göre, inkar ve şirk, ebedi Cehennemde kalmaya sebep olurken, bu ikisi dışındaki günahlar, belli süre kalmaya neden olmaktadır. Ama sevap konusunda inkâr ve şirkin tersine bir durum bulunmakta ve iman dışındaki sevapların iman olmadan bir etkisi bulunmamaktadır. Ama inkâr ve şirkin dışındaki günahların ister inkâr ve şirkle isterse imala birlikte olsun cezayı gerektirmektedir. Amelî imana dahil etmeyen mezheplere göre iman, tek başına ebedi olarak Cennette kalmaya neden olurken, amelî imana dahil edenlere göre iman tek başına Cennete girmeye bile yetmemektedir. Ehl-i Sünnete göre Cennete ve Cehenneme gitmeyi belirleyen Allah'a imandır. Ehl-i Sünnet dışındaki mezheplere göre ameller de belirleyici kabul edilmektedir. Amelî belirleyici unsur kabul edenler de kendi aralarında büyük günah ve küçük günahın Cehennemde ebedi kalmaya neden olacakları hususunda ihtilaf etmişlerdir.

Ehl-i Sünnet akaidine göre iman ve küfür birbirinin zıddıdır. Yani kişi ya mümindir ya da kâfirdir. İkisinin bir arada olması mümkün değildir.⁶⁹ Ehl-i Sünnete mensup âlimler, kâfirlerin ebedi Cehennemde kalmaları ve azaplarının kesintisiz devam edeceği hususunda ittifak etmişlerdir. İster o kâfirler, peygamberler döneminde yaşayıp mucizelerini görüp inkâr etmiş olsun isterse peygamberlerden sonraki dönemde yaşayıp inkâr edenlerden olsunlar, hiç fark etmez.⁷⁰ Bu hususta Kur'an'da Allah şöyle buyuruyor: "*Sahip olduğum tek şey, Allah'tan aldığım tebliğ ve O'nun elçilik görevidir. Kim Allah'a ve onun elçisine isyan ederse ona içinde ebedi kalacakları Cehennem ateşi vardır.*"⁷¹

Abdülkâhir el-Bağdâdî ile birlikte genellikle kelâm kitapları ve konu ile ilgili diğer eserlerin çoğu, bütün Ehl-i sünnet bilginlerinin ve ümmetin geçmiş

⁶⁹ Abdurrahman Hasan Cenbeke el-Meydani, *el-Akidetü'l-İslamiye ve Üsüsühâ* (Dımaşk: Daru'l-Kalem, 2016), 616.

⁷⁰ el-Cürcânî, *Şerhü'l-Mevâkıf*, 8/335,

⁷¹ Cin 72/23.

hayırlılarının Cehennem azabının ebediyetini benimsenmektedir. Ancak Hz. Ömer, Hz. Ali, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Mes'ûd, Abdullah b. Amr, Ebû Hüreyre, Câbir b. Abdullah ve Ebû Saïd el-Hudrî; tâbînden Abd b. Humeyd, Şa'bi ve İshak b. Râhûye'nin dahil olduğu selef âlimlerinden başka Cehm b. Safvân, Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf ve bazı Şiî fırkalarla Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, İbn Teymiyye, İbn Kayyim el-Cevziyye, İbnü'l-Vezîr ve İsmail Hakkı İzmirli gibi alimlerin söz konusu azap uzun asırlar devam ettikten sonra bir gün sona ereceğine inandıkları nakledilir.⁷² İbn-i Arabî'nin Cehennem azabının ebedi olup olmaması konusunun mütereddit olduğu yine de azabın ebediliğinin bir anlamı olmayacağını ima ettiği nakledilir.

Kâfirlerin ebedi Cehennemde kalmayacağını savunanlara göre beden yandıkça yok olur ve hiçbir şey hissetmez. Onlar böyle düşünseler de bu hususta Allah, Kur'an'da şöyle buyuruyor: “Şüpheli yok ki, ayetlerimizi inkâr edenleri gün gelecek bir ateşe sokacağız; onların derileri pişip acı duymaz hale geldikçe, derilerini başka yenisiyle değiştiririz ki acıyı duysunlar. Allah daima üstündür ve hikmet sahibidir.”⁷³ Bu ayetten de anlaşıldığı gibi azap kesintisiz devam edecektir. Ve beden her yanıp yok oluşunda Allah başka bir bedenle onu değiştirecektir.⁷⁴

Büyük günah işleyen kişiyi Ehli Sünnete göre Allah isterse affeder isterse azap verir ama ebedi Cehennemde bırakmaz.⁷⁵ Mu'tezile'ye göre bu kişi ebedi Cehennemde kalır.⁷⁶

Büyük günah işleyen ebedi Cehennemde kalacağını bildiren, “Kim de bir mümini kasten öldürürse cezası, içinde devamlı kalmak üzere Cehennemdir. Allah ona gazap etmiş, onu lânetlemiş ve onun için büyük bir azap hazırlamıştır,”⁷⁷ ayetini Molla Halil şöyle te'vil etmiştir: “Kasten bir mümini öldürmeyi helal kabul edere o zaman kâfir olur ve ebedi Cehennemde kalır. Veyahut da buradaki

⁷² Bk. Bekir Topaloğlu, “Cehennem” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2993), 7/227-233; Mustafa Akman, *İbn-i Arabi Kelami Tartışmalar Sorular Şüpheler*, (İstanbul: Ekin Yayınları, 2017), 436-446; Yusuf Şevki Yavuz, “Azap”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV. Yayınları, 1991), 4/335.

⁷³ en-Nisa 4/56

⁷⁴ el-Cürcânî, *Şerhü'l-Mevâkıf*, 8/335.

⁷⁵ Taftazânî, *Şerhü'l-Makâsîd*, 3/378-379.

⁷⁶ Kadı Abdül-Cabbar, *el-Usulü'l-Hamse*, 90.

⁷⁷ en-Nisa 4/93.

ebedi Cehennemde kalmaktan murat uzun bir dönem Cehennemde kalmaktır.⁷⁸

Molla Halil'e göre, Mukatil b. Süleyman (Ö. 150/767) ve bazı Mürcie mensuplarının, "günahkâr müminlere azap edilmez çünkü ateş kâfirler içindir" görüşlerine itibar edilmez. Çünkü naslarda müminlerin Cehennemden çıkacağına dair ifadeler vardır. Kur'an'da Allah şöyle buyurur: "Her canlı ölmü tadacaktır. Kıyamet günü ecirleriniz size eksiksiz olarak verilecektir. Kim Cehennemden uzaklaştırılıp Cennete konursa o, gerçekten kurtuluşa ermiştir. Dünya hayatı, aldatıcı zevkten başka bir şey değildir."⁷⁹ Bu ayet günahkâr Müslümanların Cehennemden çıkacaklarını ifade eder.⁸⁰

Azabın uzun sürmeyeceğini savunan âlimler olsa da genel itibarıyla Ehl-i Sünnetin görüşü Cennet ve Cehennemden ibaret olduğu şeklindedir. Eğer Cehennemden ibaretliği naslara değil de bazı akli delillere dayandırılacak olursa Cennetin ibaretliği için de farklı çıkarımların yapılması mümkündür. Ancak ameli imana dâhil edenlere göre müminlerin Cehenneme girmesi mümkün değildir. Eğer Cehenneme giriyorsa oradan çıkması da mümkün değildir. Çünkü Cehenneme girenler ya müşrikler ya da kâfirlerdir. Ehl-i Sünnete göre ise şirk ve küfür dışındaki günahları işleyenler affedilmedikleri takdirde Cehenneme girerler ama orada ebedi kalmazlar.

6. Molla Halil'e göre Sevap ve İkâb'ın Şekli

Çeşitli nedenlerden dolayı azabın nasıl ve ne şekilde olacağı tartışma konusu edinenler, azabın şiddeti veya ateşin derecesiyle ilgili bir tartışmaya girmemişler, onların tartıştığı konu bedenın azap görüp görmeyeceğidir. Mu'tezile ve filozoflardan bazıları ahiretin ruhani bir alem olduğunu dolayısıyla o alemde bedene yer olmadığı için azabın ruha yapılacağını savunurlar. Ehl-i Sünnet ise azabın hem bedene hem de ruha olacağını savunur. Ehl-i Sünnetin bu konudaki yaklaşımını, yeniden dirilme, Haşr, Mizan, Amel Defteri, Sırat Köprüsü ve Cehennemle ilgili naslar desteklemektedir.

⁷⁸ Molla Halil, *Tesisü Kavûidi'l-Akâid*, 187.

⁷⁹ Al-i İmran 3/185.

⁸⁰ Taftazânî, *Şerhi'l-Makâsid*, 3/378-379.

Allah kitabında, “Şüphesiz âyetlerimizi tanımayan kâfirler, muhakkak ki biz onları yarın bir ateşe yaslayacağız, derileri piştikçe azabı duysunlar diye kendilerine tebdilen başka deriler vereceğiz; çünkü Allah izzetine nihayet olmayan bir Hakim bulunuyor,”⁸¹ buyurmaktadır. Bu ayette Allah, yanan cildin yenileneceğini ifade etmektedir. Bunun anlamı Cehennem azabı hem bedene hen de ruha olacak demektir. Bunu dışında yine Allah, kitabında başka olaylardan da bahsetmekte ve bu olaylar ahirette bedenle olacak olaylar olup, ahiret hayatının bedenle olacağını gösterir. Eğer ahiret hayatı bedenle olmasaydı, Allah oradaki olayları nasıl olacaksa o şekilde bahsedirdi. Bunların hepsini mecaza hamledebilmemiz için sağlam bir gerekçemiz olmamalı. Aklımıza uymamasına dayanarak bunların olmayacağından bahsetmek henüz keşfedemediğimiz şeyleri inkâr etmeye benzer. Onları insan keşfedince varlığını kabullenir. İnkâr edenler de ahireti gördükten sonra gerçeği öğrenince onu kabullenecek ama artık geç kalmış olacaktır. O zaman nasların anlattığı şekliyle ahiret hayatını tanımak gerekir.

Allah, Kuran’da ahiret hayatının bedenle olacağını şu ayetlerle haber veriyor: “İnsan, kemiklerini toplayıp birleştiremeyeceğimizi mi sanıyor? Evet, parmaklarına varıncaya kadar yeniden yapmaya gücümüz yeter.”⁸² “Varlığı ilkin yaratan, sonra bunu tekrar eden O’dur ve bu O’nun için pek kolaydır. Göklerde ve yerde en yüce sıfat O’nundur. O mutlak galiptir, hikmet sahibidir.”⁸³ “Kendi yaratılışını unutup bize örnek getirmeye kalkışıyor ve “Şu çürümüş kemiklere kim can verecekmış?” diyorlar. De ki: “Onları ilk başta yaratmış olan diriltecek. O yaratmanın her türlüünü bilir.”⁸⁴

Bu ayetler çürümüş azaların tekrar eski haline döndürüleceğini ve ahiret hayatının ruh ve cesetle beraber olacağını açıkça bildirmektedir. Hz. Peygamber, şöyle buyurmuştur: “Ey insanlar sizler çıplak, yalın ayak ve sünnetsiz olarak Allah’ın huzurunda toplanacaksınız.”⁸⁵ Bu hadiste insanların azalarının iade edileceğini ve ahiret hayatının ruh ve cesetle birlikte olacağını ifade eder.

⁸¹ en-Nisâ 4/56.

⁸² Kıyamet 75/3-4.

⁸³ er-Rum 30/27.

⁸⁴ Yasin 36/79.

⁸⁵ Müslim, “Cennet”, 56.

Mu'tezile'ye göre de hakikatte mizan yoktur. Bu mükâfat, ceza ve adaletin tecellisinden ibaret bir temsildir.⁸⁶ En doğrusu biz bu mizanın zahirine iman ederiz hakikatini Allah bilir deriz. Kıyametteki her bir gün bin senedir. Bütün İnsanlara amel defterleri verilir. Müminlere önden sağ eline, kâfirlere arkadan sol ellerine verilir.⁸⁷

Felsefecilere göre haşr ve ahiret hayatı sadece ruhlardır, azabı da nimeti de ruh hisseder. Bazı felsefeciler de haşrin ruh ve cesetle beraber olabileceğini kabul ederler ancak onlara göre ruh bedenine içine girmez onunla bağlantı halinde olur.⁸⁸

Molla Halil, ahiret hayatının dolayısıyla da sevap ve İkâbın bedene ve ruha olacağını ahirette olacak, yeniden dirilme, Haşr, Mizan, Amel defterleri, Sırat Köprüsü ve Kevser havuzu gibi maddi şeylerin olmasına dayandırmaktadır. Ona göre, haşir ve ahiret hayatı ruh ve cesetle birlikte olacaktır. İnsan bedeninin asli organları yok olduktan sonra tekrar yaratılacaktır. Eğer o insanın parçalarını bir canlı tarafından yenmiş bile olsa tekrardan aynısı iade edilecektir.⁸⁹

Molla Halil'e göre, bütün mahlûkat ölecek sadece Allah kalacak. İnsanın bedenindeki bütün parçalar çürüyecek sadece kalça kemiği kalacak ve tekrar bir tohum gibi insan o kalça kemiğinden bedenlenecek, sonra ruh o bedenlere girecek ve insanlar mahşere gidecek. Ardından mizan kurulacak ve hesaplar görülecektir. Hesapları görülenlerden günahı ağır basanlar Cehenneme, sevabı ağır basanlar ise Cennete gidecektir.⁹⁰ Nitekim Allah şöyle buyuruyor: "*İşte o vakit mizanları ağır basan kimse hoşnut bir hayattadır. Fakat mizanları hafif gelen kimse ise onun anası haviyedir. Haviye'nin ne olduğunu nereden bilesin, kavurucu bir ateştir.*"⁹¹

Molla Halil'e göre, *vezin, hesap, mizan, kitap ve mücazat* bunların hepsi de ahiretteki terazinin adıdır. Ameller terazide tartılır. Güzel ameller beyaz bir cevherle tasvir edilir, kötü ameller ise siyah bir cevherle tasvir edilir. Mizan

⁸⁶ Taftazânî, *Şerhü'l-Makâsîd*, 3/369.

⁸⁷ Kadı Abdü'l-Cabbar, *el-Usulü'l-Hamse*, 92; Molla Halil, *Tesisü Kavâidi'l-Akâid*, 178.

⁸⁸ Molla Halil, *Tesisü Kavâidi'l-Akâid*, 175-176.

⁸⁹ Molla Halil, *Tesisü Kavâidi'l-Akâid*, 175-176.

⁹⁰ Molla Halil, *Nehcü'l-Enâm*, (b.y. İhsan Yayınları, ts.) 29-32.

⁹¹ el-Kâria 101/6-11.

hakkında Allah Kur'an'da şöyle buyurmuştur: “Biz, kıyamet günü için adalet terazileri kurarız; artık kimseye hiçbir şekilde haksızlık edilmez. Yapılan, bir hardal tanesi kadar dahi olsa, onu getirir ortaya koyarız. Hesap görücü olarak biz yeteriz.”⁹² Ona göre, mizanın kurulacağı bu ayetten açıkça anlaşılmaktadır. Çoğunluğun görüşüne göre mizan birdir. Bir görüşe göre herkes için has ayrı bir mizan vardır.⁹³

Allah bu konuda Kur'an'da şöyle buyurmuştur:” Kime kitabı sağından verilirse hesabı kolay bir şekilde görülecektir ve sevinç içinde yakınlarına dönecektir. Kime de kitabı arkasından verilirse. "Eyvah!" diye bağırarak ve alevli ateşe girecektir.”⁹⁴ Bu ayetler amel defterlerinin ne şekilde verileceğini açıkça ifa ederler. Dolayısıyla eğer bir konu Kur'an'da açıkça beyan edilmişse tartışılmaması lazım. O konuda fikir yürütme ve tartışma bize göre beyhudedir.

Allah, sırat köprüsünü Cehennem ateşi üzerinde kuracak, hayır ve şer terazisini köprünün ağızına kuracak,⁹⁵ bazı insanların kitabı sağ ele verilecek, bazısının sol ele verilecek, günahların hesabı sorulacak, kâfir ve günahkârları adaletiyle ateşe atacak, müminleri lütfuyla sırat köprüsünden geçirecek, onlar Cennete girecekler ve Kevser havuzundan su içecekler,⁹⁶ kâfirler Cehenneme girecekler *hamim*'den (kaynar su) içecekler, sonra günahkârlar Cehennem ateşinden çıkacaklar, kâfirler asla çıkamazlar, her bir Müslüman için bir kâfir Cehennemde kalacaktır.⁹⁷

Molla Halil, Kur'an'daki şu ayeti; “İçinizden, oraya varmayacak hiçbir kimse yoktur. Bu, rabbinin kesinleşmiş bir hükmüdür,”⁹⁸ ayeti sırat köprüsüne işaret kabul etmiştir. Onun bazı âlimlere dayandırdığı görüşe göre bu ayet, herkesin az da olsa mutlaka onun elemi hissedeceklerini ve Cennete girmenin büyük bir nimet olduğunu daha iyi bileceklerini ifade etmektedir. Sırat, Cehennem üstüne kurulmuş kıldan ince kılıçtan keskin bir köprüdür. Herkes üzerinden

⁹² el-Enbiya 21/47.

⁹³ Molla Halil, *Tesisü Kavâidi'l-Akâid*, 180.

⁹⁴ el-İnşikak 84/7-12.

⁹⁵ el-Enbiya 21/47; Araf 7/8; bk. Hadimi, Muhammed, *Bârikâtu'l-Mahmudiye Şerhu Tarikatî'l-Muhammediye* (İstanbul: Matbaatü'l-İkdam, 1326), 1/238.

⁹⁶ Kevser havuzu peygamber efendimizin havuzudur. Suyu Kevser nehriinden gelir. Suyu akarken altın ve gümüş rengindedir. el-Koği, *Rehber-i Avâm*, 31.

⁹⁷ Molla Halil, *Nehcü'l-Enâm*, (b.y. İhsan Yayınları, ts.) 29-32.

⁹⁸ Meryem 19/71.

gececektir. Kâfirler, üzerinden geçerken yuvarlanıp Cehennem ateşine girerler. Müminler ise kimisi yıldırım gibi, kimisi rüzgâr gibi, kimisi ok gibi, kimisi hızlı koşan tay gibi, kimisi normal yürüyüş ve kimisi de ağır bir şekilde üzerinden geçerler. Bu köprü müminler için çöl kadar geniş olur.⁹⁹

Molla Halil'e göre, havuzla ilgili Allah Kur'an'da şöyle buyurmuştur: "Muhakkak biz sana Kevser'i verdik."¹⁰⁰ Bir rivayete göre Kevser havuzunun suyu süttten beyaz, miskten daha güzel kokulu, her kim ondan su içerse kıyamet gününde asla susamaz.¹⁰¹ Mürtet hariç bütün müminler bu havuzdan içerler. Bir Müslüman ateşe dahi atılsa susuzluk çekmez başka bir elemi olur. Bu, Havuz'un Sırat 'tan önce olduğuna bir işarettir. Tercih edilen görüşe göre bu havuz Cennet tarafındadır ve ona Cennetteki Kevser nehrinden su geliyor.¹⁰² Eğer bu havuz sıratın önce olsa o zaman Cehennem havuzla ona akan su arasında olur.¹⁰³ Başka bir görüşe göre de peygamberimize iki havuz verilmiş ikisinin adı da Kevser'dir.¹⁰⁴

Kısacası Filozoflardan bazıları ve Mu'tezile her ne kadar ahiret hayatının ruhani olacağını savunsa da Ehl-i Sünnet âlimlerinin tamamı onun bedenle beraber ruhunda olacağını kabul etmektedirler. Zira bu konuda açık ayet bulunmakta ve ahiret ahvali anlatılırken beden bulduğu şekliyle tanımlamalar yapılmaktadır. İster Cennet olsun isterse Cehennem olsun fiziki bir yapı olarak ve oradaki imkânlar bedene göre tasarlanmış olarak anlatılmaktadır. Cennet ve Cehennem farklı mertebelerinin veya farklı niteliklere sahip olduğu herkesin ameline göre oralara gideceği naslarda belirtilmektedir. Sevap ve İkâbın çeşitliliği konusunda ihtilaf olmadığı için bu mertebeleri ayrı ayrı işlemeye ihtiyaç duymadık sadece ahiret hayatının bedenle olup olmaması konusunda tartışmalar olduğu için daha çok ona yöneldik.

7. Molla Halil'e göre Sevap ve İkâb'da İstisna

Dünyada işlenen suçların karşılığının ne olacağı konusunda ihtilaf olsa da ahirette cezasının olduğu konusunda ittifak vardır. Cezalarda ya da mükâfat-

⁹⁹ Molla Halil, *Tesisü Kavâidi'l-Akâid*, 180.

¹⁰⁰ el-Kevser 108/1

¹⁰¹ Buhârî, "Rikâk", 53 Taftazânî, *Şerhü'l-Makâsîd*, 3/369.

¹⁰² Müslim, "Şalât", 53.

¹⁰³ Molla Halil, *Tesisü Kavâidi'l-Akâid*, 180.

¹⁰⁴ Molla Halil, *Tesisü Kavâidi'l-Akâid*, 180.

larda istisna olur mu, sorusuna her mezhep kendine göre cevap vermektedir. İstisnadan kastımız cezadan vazgeçme (şefaath), mükâfattan vazgeçme (iman etmeyenlerin salih ameli) gibi durumlardır. İmanı olmayanın ya da müşrikin iyi amellerinin kendisine fayda vermeyeceğinde ittifak vardır. Ama şefaath konusu tartışmalıdır.

Şefaatin kelime anlamı, “suçunun bağışlanması veya dileğinin yerine getirilmesi için birine aracılık etmektir.”¹⁰⁵ Terim olarak Şefaath ise Allah’ın izin verdiği kişilerin yine izin verdiği şahıslara onların affı için niyazda bulunmasıdır.¹⁰⁶

Ehl-i Sünnete göre büyük günah işleyen herkesin kesin ateşe gireceği hususunda bir kural yoktur. Allah dilerse azap verebilir, dilerse onu affedebilir ve ona şefaath de edilebilir. Kimlerin şefaath edeceği konusunda kesin bir nas bulunmasa da onların kim olduğunu açıklayan rivayetler bulunmaktadır.¹⁰⁷ Önce Hz. Muhammed (sav) şefaath eder, sonra diğer salih insanlar şefaath ederler.¹⁰⁸

Molla Halil’e göre, Şefaath bir kişinin durumunun şefaath edilenin yanında iyileşmesi için çaba sarf etmektir. Bu şefaath hakkı Peygamberler, melekler ve salih kişiler için sabittir. Bu konuda Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “Şefaathimi ümmetimden büyük günah işleyenlere hazırladım.”¹⁰⁹ Bu hadis şefaathin var olduğunu bildirmektedir. Şefaath hususunda Kur’an’da Allah şöyle buyuruyor: “O gün, Rahmân’ın izin verdiği ve sözünden razı olduğu kimseden başkasının şefaathi fayda vermez.”¹¹⁰ Ayrıca başka bir ayette Allah şöyle buyuruyor: “Bil ki, Allah’tan başka tanrı yoktur. Kendi günahın için, erkek kadın müminler için Allah’tan

¹⁰⁵ Muhammed Murtaza el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tâcü'l-Arus min Cevâhiri'l-Kâmus*, thk. Abdü'l-Alim et-Tahavi, (Kuvet: 1984), 21/286.

¹⁰⁶ Mustafa Alıcı, “Şefaath”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/411.

¹⁰⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni İbn Mâce, *Sünen* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1975), 2/1440-1443

¹⁰⁸ Molla Halil, *Nehcü'l-Enâm*, (b.y. İhsan Yayınları, ts.) 29-32; bk. Abdullah Namlı, “Allah’ın İsim ve Sıfatlarının Sonsuzluğu Bağlamında Şefaath”. *Uluslararası Sosyal Bilimler Eğitimi Dergisi*, 5/2 (Aralık: 2019), 264-276.

¹⁰⁹ Ebu Davud, “Sünnet”, 24; Tirmizî, “Kiyamet”, 11; İbni Mâce, “Zühd”, 37.

¹¹⁰ *Tâhâ* 20/109.

af dile. Ne yapacağınızı ve yerinizin neresi olacağını Allah bilir.¹¹¹" Bu ayetlerden de açıkça şefaatin varlığı anlaşılmaktadır.¹¹²

Mu'tezile âlimleri şefaatin büyük günah işleyenlere yapılmasını inkâr ederler ve şu ayetleri delil olarak zikrederler: "Öyle bir günden korkun ki, o gün kimse başkası için bir şey ödeyemez; hiç kimseden şefaahat kabul olunmaz, fidye alınmaz; onlara asla yardım da yapılmaz."¹¹³ "Artık onlara şefaahatçilerin şefaati de fayda vermez."¹¹⁴ "Ey iman edenler! Alım satım, dostluk ve aracılığın olmadığı bir gün gelip çatmadan Allah'ın size verdiklerinden O'nun için harcama yapın. Kâfirler zalimlerin ta kendileridir."¹¹⁵ Mu'tezile âlimleri bu ayetlerden şefaatin olmayacağı hususunun açık olduğunu iddia ederler. Onlar, şefaatin kişinin derecesinin yükselmesi için yapılacağını, günahkârların affı için yapılamayacağını söyler.¹¹⁶

Kısacası Ehl-i Sünnete göre şefaahat vardır ve Allah'ın izin verdikleri kişilerin yine O'nun izin verdiği kişilere şefaahat edeceklerdir. Bu da azabın istinası olmaktadır. Normal şartlarda bu günahı işleyen kişinin azap görmesi gerekirken şefaahat ve af sayesinde cezadan kurtulmuş olmaktadır. Yine sevap işlemesine rağmen imanı olmadığı için veya müşrik olduğu için yaptığı hayırlar da ahirette ona fayda vermeyecektir.

Sonuç

Sevap, Arapça bir kelime olup, birçok anlamı olsa da temel olarak, bir şeyin ilk ve asıl haline dönmesi, hastalıktan sonra sıhate kavuşulması, bir yere gittikten sonra geri dönülmesi, giden malın geri getirilmesi, anlamlarına gelmektedir. Terim olarak sevap, Allah'ın övgüsüne uygun ve yermesine zıt olacak davranışların ahiretteki karşılığı anlamına gelmektedir. İkâb ise kelime olarak Arapça kökenli olup, eza, cefa, eziyet, ceza anlamlarına gelmektedir. İkâbın terim anlamı, Allah'ın bu dünyada kötü işler yapanları ahirette adaletiyle cezalandırmasıdır.

¹¹¹ Muhammed 47/19.

¹¹² Molla Halil, *Tesisü Kavâidi'l-Akâid*, 194.

¹¹³ el-Bakara 2/48.

¹¹⁴ el-Müddesir 74/48.

¹¹⁵ el-Bakara 2/54.

¹¹⁶ Kadı Abdü'l-Cebbar, *el-Usulü'l-Hamse*, 92-93; Taftazânî, *Şerhü'l-Akâid*, 387.

Bu iki kavram genel olarak Ehl-i Sünnetin tercih ettiği kelimelerdir. Mu'tezile daha çok va'd ve va'id kavramlarını kullanmayı tercih etmektedir. Bunun sebebi kendi mezheplerinin esaslarına daha uygun bir kavram olmasıdır.

Ehli Sünnete göre sevap ve İkâbı gerektiren fiiller Allah'a karşı işlenen itaatsizliklerin hepsini içine almaktadır. İtaatsizliğin cezayı gerektirmesi konusunda tüm İslam âlimleri aynı fikirde olmalarına rağmen verilecek ceza ve affı konusunda aynı fikirde değiller. Ameli imana dahil etmeyen Ehl-i Sünnet, inkar ve şirk hariç diğerlerinin affedilebileceği görüşündedir. Ameli imana dahil edenlerden Mu'tezile hariç diğerleri, itaatsizliklerin tamamını inkar ve şirkle aynı tutarak imanı kaybettiren ve küfre düşüren ameller olarak görüyor. Mu'tezile ise büyük günah olarak nitelendirilen suçları işleyenleri tövbe etmeden ölmüşlerse kâfir olarak kabul etmektedir. Dolayısıyla sevap ve İkâbı gerektiren fiiller olarak görülen günahlar genel itibariyle üçe ayrılmaktadır.

Bunlardan ilki olan inkâr ve şirk tüm İslam mezheplerinin ittifakıyla mutlak olarak cezayı gerektiren ve dünyada tövbe etmeden asla affedilmeyen günahlardandır. İkincisi ise inkâr ve şirkin dışında kalan şiddetle kınanan veya dünyada bir cezası olan suçlardır. Bunun ahirette affedilip edilmeyeceği tartışmalıdır. Ehl-i Sünnet bu günahların ahirette affının mümkün olduğunu savunurken Ehl-i Sünnet dışındaki mezhepler özellikle Mu'tezile ve Hariciler bu tür günahların ahirette affının mümkün olmadığını savunmaktadırlar. Hatta Mu'tezile bunların cezalandırılmasının Allah'a vacip olduğunu iddia etmektedir. Bunun içinde kendilerine göre bir kavram geliştirerek, adına *va'd* ve *vaid* diyerek mezheplerinin asla vazgeçilmez unsurlarından saydılar. Ehl-i Sünnet ise bu kavram ve ilkelerinin içeriğini kabul etmedikleri için her ne kadar onlara cevap verirken bu kavramlardan bahsetseler de kendi görüşlerini bu kavram üzerine bina etmediler ve onun yerine sevap ve İkâb kavramlarını tercih ettiler. Üçüncüsü ise saydığımız bu iki şikkın dışında kalan küçük günah diye de adlandırılan suçlardır. Sadece Hariciler ve Şia bu günahları işleyenleri kâfir sayarlar. Bu iki mezhep dışında genel itibariyle küçük günahlar küfre sebep olarak görülmez.

İster küçük olsun isterse büyük olsun Allah'a yapılan itaatsizliğin küçüğü ve büyüğü olmaz hepsi de aynıdır veya her günahın bir küçüğü olması müm-

kün olduğu için itaatsizliklerin hepsinin büyük günah sayılması gerektiğini savunanlar olsa da bunu açık bir adaletsizlik olacağı bilindiği için pek kabul görmemektedir.

Sevap ve İkâbın süresi konusunda da âlimler arasında bir bütünlükten bahsetmek mümkün değildir. Genel olarak İslam mezheplerinin nerdeyse tamamı inkâr ve şirkin karşılığının ebedi Cehennem olduğunda ittifak etmişlerdir. Neredeyse tamamı diye zikrettik çünkü bazı âlimler en azından azabın ebedi olmasının mümkün olmadığını dile getirmektedirler. Ama Ehl-i Sünnet âlimleri bunu asla kabul etmemektedirler. Çünkü Ku'an'da derileri yanarlının azabı tatmaları için derilerinin yenileneceği açık bir şekilde ifade edilmektedir.

Sevap ve İkâbın yani azabın nasıl uygulanacağı konusunda da İslam alileri arasında bazı farklılıkların bulunduğunu söyleyebiliriz. Ehl-i Sünnete göre azap ahirette hem ruha hem de bedene uygulanacaktır. Ama Mu'tezile ve bazı filozoflara göre ise azap ahirette sadece ruha olacaktır. Yani onlara göre ahiret hayatı ruhani olup cismani olmayacaktır. Ehl-i Sünnet ise ayetlerde geçen açık ifadelerle dayanarak ahiret hayatının cismani olacağını savunur. Yine Ehl-i Sünnet dışındaki bazı âlimler şefaati de inkâr ederler. Ancak Ehl-i Sünnet, ayetlerde açıkça şefaatin zikredilmesinden dolayı şefaatin ahirette büyük ve küçük günahlar için uygulanacağını kabul eder.

Molla Halil, büyük günahın mümini imandan çıkarıp küfre götürmediği, dolayısıyla ebedi olarak Cehennemde kalmasına sebebiyet vermediği görünüşündedir. Bu kişi günahın karşılığı olan azabı görür sonra Cennete girer. Molla Halil'in bu yaklaşımı Ehli Sünnet'in yaklaşımını yansıtmaktadır. Nitekim ona göre büyük günah işleyen kişinin mümin olduğunu ve ebedi Cehennemde kalmayacağını ifade eden pek çok nas bulunmaktadır.

Molla Halil, insanların bu dünyada yaptıkları sevaplar karşılığında Allah'ın ahirette onları lütfuyla nimetlendireceğini ve Cennetine koyacağı görüşünü savunmuştur. Bunun Allah'ın va'di olduğunu, Allah'ın va'dinden dönmeyeceğini; Allah'ın va'dinden dönmemesinin Allah hakkında bir eksiklik olacağını, ama bu va'din Allah için vacip olmadığını savunmuştur. Ona göre Allah büyük günah işleyenleri ise adaletiyle cezalandıracaktır. Bu da O'nun va'ididir. Allah va'idinden dönebilir. Bu durum O'nun için bir noksanlık

sebebi sayılmaz. Çünkü cezadan vaz geçmek Allah'ın merhameti ve lütfunun bir sonucudur. Ne *va'd* ne de *va'id* asla Allah'a vacip değildir. Mu'tezile ise ikisini de Allah'a vacip görmüştür.

Molla Halil'e göre, ahiret hayatı ruh ve cesetle birlikte olacaktır. Ahirette Kevser Havuzu olacaktır. Bu havuz süttten beyaz ve miskten daha güzel kokulu olacak ve ondan su içen bir daha susamayacaktır. İnsanların amel defterleri kendilerine verilecektir. Müminlerin defterleri sağ ellerine, kâfirlerinki sol ellerine verilecektir. Bunlar mizanda tartıldıktan sonra insanlar sırat köprüsünden geçecekler. Kâfirler köprüden Cehenneme yuvarlanacaklar, müminler ise üzerinden Cennete girecekler. Günahkâr müminler Cehenneme girseler de ebedi kalmayacaklar. Bu ümmetin günahkârlarına peygamberler, şehitler ve salihler şefaati edecekler. Mu'tezile ise şefaati sadece iyilerin derecesinin yükselmesi olarak anlamıştır. Onlara göre günahkârlar için şefaati olmayacaktır. Kâfirler ise Cehennemde ebedi olarak kalacaklar ve azapları devam edecektir.

Kısacası Molla Halil bu görüşleriyle Ehl-i Sünnet âlimlerinin ortaya koymuş olduğu görüşlere yakın bir yol izlediği ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle Molla Halil bir Ehl-i Sünnet alimidir demek mümkündür. Özellikle *va'd* ve *va'id* yerine tercih ettiği *sevap* ve *İkâb* kavramları onun bu mezhebin inceliklerine vakıf olduğu ya da bu gelenek içinden geldiği anlamına gelmektedir.

Kaynakça

- Abdülbâkî, Muhammed Fuad. *el-Mu'cemü'l-Müfehres* Kahire: Darü'l-Hadis. 2007.
- Ahmed b. Hanbel. *el-Müsned*. nşr. Şuayb el-Arnaût vd. Beyrut: 1416/1995.
- Akman, Mustafa. *Celâleddin ed-Devvânî'nin Kelâm Sistemi*. İstanbul: Ensar Neşriyat. 2017.
- Akman, Mustafa. *İbn-i Arabî Kelâmî Tartışmalar Sorular Şüpheler*. İstanbul: Ekin Yayınları. 2017.
- Atalay, Ömer. *Sürt Târîhi*. İstanbul: Çeltut Matbaası. 1946.
- Bâcurî, İbrahim bin Muhammed bin Ahmed eş-Şafii. *Tuhfetü'l-Mürîd Şerhu Cevohereti't-Tevhid*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, ts.

- Buhârî, Ebû Abdullah b. Muhammed b. İsmail. *es-Sahih*. İstanbul: 1992.
- Bursalı Mehmet Tahir. *Osmanlı Müellifleri*. A. Fikri Yavuz- İsmail Özen. İstanbul. ts.
- Cevherî, Ebu Nasr İsmail bin Hammad. *es-Sihah*. Kahire: Dâru'l-Hadis. 2009.
- Cürcânî, Ebu'l-Hasan Seyyid Şerif Ali b. Muhammed. *Şerhu'l-Mevâkıf*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye. 1971.
- Debûsî, Ebû Zeyd Abdullâh (Ubeydullâh) b. Muhammed b. Ömer b. Îsâ. *Takvîmü'l-Edille fi'l-Uşûl* nşr. Adnân el-Alî. Beyrut: 2006.
- Firuzâbâdî, Mecîdüddin. *El-Kamusu'l-Muhît*. Kahire: Dâru'l-Hadis. 2008.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *İlcâmü'l-Avâm an İlmî'l-Kelâm*, thk. Muhammed Mu'tasım Billah el-Bağdâdî. Beyrut: 1985.
- Hâdimî, Muhammed. Bârikâtü'l-Mahmudiye Şerhu Tarikatî'l-Muhammediye. İstanbul: Matbaatü'l-İkdam, 1326. Şehristânî, Muhammed b. Abdulkerim. *el-Milel ve'n-Nihal*. Haleb: Muessesetu'l-Halebi, ts.
- Harrânî, İbrahim. *Tuhfetu'l-İhvâni'l-Medresiyeye fi Terâcim-i Ba'zi Musannifi'l-Kütübi'd-Dirâsiyye*. Tillo: h. 1427.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvînî. *Sünen*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî. 1975.
- İbn Mâce, Ebu Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvînî. *es-Sünen*. İstanbul: 1992.
- İbni Melek, Abdullatif b. Abdulazîz. *Mebârikü'l-Ezhâr fi Şerhi Meşâriki'l-Envâr*. İstanbul: Ahmed Kâmil Efendi Matbaası. 1329.
- Kazan. Faruk, *Molla Halil'in Bilgi ve Varlık Anlayışı*. Diyarbakır: 2013.
- Kestelî, Muslihuddin Mustafa. *Hâşiyetü'l-Kestelî alâ Şerhi'l-Akâid*. İstanbul: Salah Bilici Yayınları. ts.
- Komisyon, *el-Mu'cemu'l-Vasît*. Mısır: Mektebetu'ş-Şuruki'd-Devliye. 2011.
- Komisyon, *el-Müncid fi'l-Luğati ve'l-A'lam*. Beyrut: 2008.
- Koğî, Ahmet Hilmi. *Rehber-i Avâm*. İhsan Yayınları. ts.

- Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin. *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*. nşr. Abdülhalîm Mahmûd – Mahmûd b. Şerîf. Kahire: 1385/1966.
- Kutlu, Sönmez. “Va’d-Vaid”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 2012.
- Meydani, Abdurrahman Hasan Cenbeke. *el-Akîdetü'l-İslamiye ve Üsûsühâ* Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 2016.
- Molla Fudayl, *Terceme*. Yazma Eser. Zokayt Medresesi Kütüphanesi. ns.
- Molla Halil, *Tesisü Kavâidi'l-Akâid*. thk. Dr. Vecihi Sönmez. İstanbul: Nubihar Yayınları. 2013.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. *Sahih-i Müslim* nşr. M. F. Abdalbaki. İstanbul: 1992.
- Namlı, Abdullah. “Allah’ın İsim ve Sıfatlarının Sonsuzluğu Bağlamında Şe-faat”. *Uluslararası Sosyal Bilimler Eğitimi Dergisi*. 5/2. Aralık: 2019.
- Nevevî, *el-Ezkâr*. nşr. Abdülkâdir el-Arnaût. Dımaşk: 1391/1971.
- Pakiş, Ömer. *Molla Halil es-Süirdî ve Tefsirciliği*. (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Basılmamış Yüksek Lisâns Tezi. 1996.
- Polat, Selahattin. *İslami Kavramlar*. Ankara: 1997.
- Râzî, Fahreddin. *et-Tefsirü'l-Kebîr. Mefâtihü'l-Gayb*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye. ts.
- Taftazânî, Vd. *Şuruh ve Havaşi Akaidi'n-Nesefiye li ehli'sünneti ve'l-Cemaati el-Eşairiyeti v'el-Maturidiyyeti*. thk. Şeyh Ahmet Karidî'l-Mezidî Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiye. 2013.
- Taftazânî, Sa'düdin Mesud b. Ömer. *Şerhu'l-Makâsîd*. thk. Abdurrahman Umeyre. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiye. 1971.
- Taftazânî, Sa'düdin Mesud bin ömer. *Şerhu'l-Akâid*. thk. Muhammed Can. İstanbul: Şefakat Yayıncılık. 2017.
- Topaloğlu, Bekir. “Cehennem”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV. Yayınları. 1993.

Üzüm, İlyas. "İkâb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV. Yayınları. 2000.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Azap". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV. Yayınları. 1991.

Zebîdî, Muhammed Murteza el-Hüseyni. *Şerhu'l-İhya*. Tahran: 1988.